

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ШОЛУ
Қазақстан Республикасының Ұлттық
Банкі
№1, 2015

Мазмұны

Проблемалар мен пайымдаулар

Байділданова Ш.С., Құлқаева А.М. Мұнай өндіретін елдердің фискалдық саясатының кейбір аспектілері: мұнай кірістерін басқару және бюджеттің мұнайға жатпайтын дефициті.....	3
Есафьева А.В. Экономикалық санкциялар. Ретроспективтік анықтама (Поправка Джексон – Вэниктің түзетулері, АҚШ-тың Кубаға қарсы экономикалық санкциялары).....	14
Шек Н.А. Қазақстан БСҰ-ға кіргеннен кейінгі Қазақстан өңірлерінің экономикалық ахуалы (Қызылорда облысының мысалы үшін).....	20
Тургульдинова К.И. «Жұмыс істемейтін» қарыздар мәселесін шешу жолдары.....	26
Худякова А.В. Тұрғындардың қаржылық сауаттылығын арттыру – әл-ауқатқа апаратын жол ...	33
Бисенгалиева А.М. Инвестициялық монеталар – қаржы салымдарының жаңа түрі.....	39

Әдістеме

Рахметова С.К. Ұлттық Банк үшін бухгалтерлік есеп шот жоспары. Өзірлеу, енгізу және қолдану.....	44
Құлқаева А.М. Орталық банкте зерттеу бөлімшесінің ұйымдастырылуы.....	50

Исламдық қаржыландыру

Жүнісова Д.Р. Исламдық қаржыландыру саласындағы оқытудың әлемдік жүйелерін талдау.....	56
---	----

Экономика және қаржы нарығы: аймақтық аспектілер

Сырымбетов М.М. Жамбыл облысының уәкілетті ұйымдары мен екінші деңгейдегі банктері айырбастау пунктерінің қызметі туралы.....	64
Зейрденова Ә.Б. Қарағанды облысында қолма-қол жасалмайтын төлемдер рыногінің дамуының ағымдағы жағдайы және оның даму келешегі.....	70

Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

Мұнай өндіретін елдердің фискалдық саясатының кейбір аспектілері: мұнай кірістерін басқару және бюджеттің мұнайға жатпайтын дефициті

Байділданова Ш.С. – зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті Ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету басқармасының бас маман-талдаушысы;

Құлқаева А.М. – зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті Ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету басқармасының жетекші маман-талдаушысы.

Мақалада шикізат ресурстарын экспорттаушы елдерде қолданылатын негізгі тәсілдер және бюджеттік қағидалар, сондай-ақ мұнай¹ кірістерін басқару жөніндегі шетелдік тәжірибе қаралған. Ұлттық қор қызметінің кейбір аспектілеріне, бюджеттің мұнайға жатпайтын, сондай-ақ Қазақстанның мұнай байлығын басқару жөніндегі халықаралық ұйымдардың ұсынымдарына дефицитіне талдау жасалды.

Мұнай өндіретін елдердің салық-бюджет саясаттарын жүргізу әлемдік шикізат нарықтарындағы бағалардың құбылмалығы, табиғат ресурстарының сарқылуы, мұнай түсімдері көлемінің айқын еместігі сияқты факторларға қатысты күрделі болады [1].

Мұнай экспорттаушы елдер үшін проциклдік мәселесі маңызды болып табылады, себебі мұнай бағасы жоғары болған кезеңдерде тез өсетін кірістер мемлекеттік шығыстардың тым өсуіне және инфляциялық қысымға алып келуі мүмкін. Бұл ретте мұнай бағасының және тиісінше мұнай кірістерінің кенеттен құлдырауы кейіннен елдің экономикалық өсуі үшін теріс салдарлары бар шығыстардың күрт қысқаруын талап етуі мүмкін [2].

Табиғат ресурстарына түсетін кірістерді тиімді басқару мұнай өндіретін елдердің мемлекеттік саясатын маңыз міндеті болып табылады. Халықаралық практикада мұнай кірістерін басқару бойынша әртүрлі тәсілдер бар. Қандай да болмасын тәсілді қолдану әрбір елдің ерекшеліктеріне: мұнайға тәуелділік дәрежесіне, мұнай қорлары мен өндіру ауқымының мөлшеріне, бюджеттің мұнай бағасының ауытқуына байланысты әлсіреуіне, бюджет резервтерінің деңгейіне, әлеуметтік-экономикалық даму қажеттілігіне қатысты болады [3].

Жоғарыда көрсетілген сипаттамаларды ескере отырып, мұнай экспорттаушы елдердегі бюджеттік мақсат және мемлекеттік қаржыны басқару үшін қолданылатын тәсілдер әртүрлі болуы мүмкін.

Мұнай байлығын басқаруға арналған тәсілдер

Әлемдік практикада шикізат экспорттаушы елдерде шикізат кірістерін басқарудың әртүрлі тәсілдері бар. Осындай тәсілдердің бірі бюджеттің баптарын мұнай және мұнайға жатпайтын түсімдер етіп бөлу болып табылады [4].

Бюджеттің мұнайға жатпайтын бастапқы балансында (nonoil primary balance) шикізат ресурстарынан түсетін кірістер және мемлекеттік кірістерге қызмет көрсету шығыстары ескерілмейді. Бұл ретте ол жалпы не мұнайға жатпайтын ІЖӨ пайыздарымен (*non-oil GDP*) көрсетілуі мүмкін.

ІЖӨ жалпы көлемін мұнайға жатпайтын балансты өлшеу үшін пайдалану елдің қаржылық жағдайын дұрыс бағаламауы мүмкін. Мысалы, айырбастау бағамының төмендеуі ІЖӨ-нің жалпы көлеміндегі мұнайға жатпайтын ІЖӨ-нің үлесін ұлғайтуы және мұнайға жатпайтын дефициттің базалық бюджет саясатындағы қандай да болмасын айтарлықтай өзгерістерсіз төмендеуіне алып келуі мүмкін. Осыған байланысты, бюджеттің мұнайға жатпайтын балансын мұнайға жатпайтын ІЖӨ пайыздарымен өлшеу елдің шикізат ресурстарынан түсетін кірістерді пайдаланбағандағы экономикалық мүмкіндіктерін жақсы көрсетеді. Халықаралық валюта қоры (бұдан әрі – ХВҚ) осы тәсілді мұнай қорының қысқа мерзімді ауқымы бар (кемінде 30 жыл) елдердегі фискалдық саясатқа арналған индикатор ретінде пайдалану қажет деп санайды [5].

¹ Осы мақалада кез келген шикізат тауары мұнай деп түсініледі

Тұрақты кірістің гипотезасы (permanent income hypothesis) бюджеттің ұзақмерзімді орнықтылығын бекіту және мұнай байлығын ұрпақтар арасында әділ бөлу үшін пайдаланылады. Мұнай кірістерін бөлу үшін ІЖӨ-дегі тіркелген үлесті бөлу немесе трансферттің мұнай байлығының таза келтірілген құнына тең өлшемі сияқты критерийлер пайдаланылуы мүмкін [2].

Осы модель қорлардың қысқа ауқым бар елдері үшін ұсынылады, себебі ол белгілі бір кезеңде шығыстарды қатаң шектеуді белгіледі.

Бұл ретте қорлардың ұзақ ауқымы бар (30 жылдан астам) елдер үшін тұрақты кіріс моделі халықтың болашақтағы өсуіне, ІЖӨ-нің, мұнай бағасының және қорлар мөлшерінің өсуіне қатысты айқын еместікке байланысты сәйкес келмейді [3].

Сонымен бірге, тұрақты кірістің гипотезасы үшін өзгертілген тәсілдер бар, олар стандартты модельдің кейбір кемшіліктерін ескереді. Мәселен, өзгерістерді бірі «қолдағы алтын» («*bird in hand*») тәсілі болып табылады, ол мұнай қаражатын инвестициялаудан түскен пайыздық кірісті ғана тұтынуды және барлық түсімді толық сақтауды болжайды. Сондай-ақ модель мұнайға жатпайтын дефициттің мұнай жинақтарынан түскен нақты кірістен аспауға тиіс екенін және болашақтағы тұтыну шығыстарының ұлғаюын білдіреді. Осы қағиданы қолданатын елдердің бірі Норвегия болып табылады, ол мұнай түсімдері болашақ ұрпақ үшін сақтайды [5].

Тұрақты кіріс гипотезасының өзгеше түрі *тұрақты кіріс гипотезасының түрлендірілген моделі (modified permanent income hypothesis)* болып табылады, онда инвестициялық шығыстардың кейіннен қысқара отырып орта мерзімді кезеңдерде ұлғаюы көзделеді. Бұл модель ағымдағы инфрақұрылымдық және әлеуметтік проблемаларды шешу, мемлекеттік инвестициялар есебінен экономикалық өсуді қамтамасыз ету қажет болатын елдерге сәйкес келеді. Осы қағиданы қолданатын елдің бірі Ирак болып табылады. Елдің бюджеттік қағидалары мемлекеттің жедел экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерін шешуге арналған негізгі қағидалардан бас тартуға мүмкіндік береді. Жинақтауға қарағанда, тұтынуға көбірек бағытталған қағида өзін-өзі ақтаған болып табылады, себебі Ирактағы мұнай қорының ауқымы ұзақ болып табылады, күрделі шығыстар пайда әкеледі, бірақ сонымен қатар қаржы нарығы делдалдың рөлін атқармайды [3].

Тағы да бір тәсіл *бюджеттің құрылымдық балансының қағидасы (structural budget balance)* болып табылады, ол экономикалық циклдің ықпалынан тазартылған бюджет балансына негізделген. Бюджеттің құрылымдық балансын талдау қажет, себебі бюджеттің жиынтық балансы неғұрлым жоғары шикізат кірістерінің нәтижесінде жақсарды және елде жүргізілетін фискалдық саясаттың сипаттамасын үнемі дұрыс сипаттай бермейді. Осы тәсіл бюджетті іскерлік циклдің ауытқуларына сезімтал индикаторлар ескеріле отырып түзетуге мүмкіндік береді [1].

Бюджетті циклдік түзетуде ауытқулардың шикізат тауарларының әлемдік нарықтардағы бағаларына, ал кейбір жағдайда ауытқулардың жылжымайтын мүлік бағаларына ықпалы және кірістер мен шығыстардың бюджеттік баптарын бұрмалайтын басқа да біржолғы көрсеткіштер ескеріледі. Құрылымдық балансты талдау кезінде осы индикаторлар ескерілуі, ал олардың жиынтық сальдоға ықпалы жойылу тиіс. Экономикалық конъюнктураға әсер ететін меншікті бірегей факторлар әрбір елге тән болғандықтан, құрылымдық балансты бағалау бойынша алгоритмдер де әртүрлі болады [6].

Халықаралық практикада бюджеттің құрылымдық балансын түзетудің көптеген әдістері бар. Мәселен, тәсілдердің бірі *remteu бағалары қағидасы (price smoothing rule)* болып табылады. Осы тәсілге сәйкес бақылау бағасынан төмен болып бағаланған шикізат кірістері жұмсалады, ал қалғын жинақталады [4].

Реттеу бағалары қағидасында құрылымдық мұнай түсімдерін есептеу үшін пайдаланылатын шикізат тауарының бақылау бағасын айқындау маңызды мәселе болып

табылады. Реттеу бағалары қағидасын қолдану шикізат экспорттаушы елдерге мемлекеттік шығыстардың реттелген динамикасын қолдауға көмектеседі.

Шикізат тауарының «реттейтін» бағасын мынадай тәсілдердің бірімен айқындауға болады: бағаны тәуелсіз сараптау комитетінің белгілеуі немесе автоматты формулаға сәйкес есептеу [5].

Чили тәуелсіз сараптау комитетінің шикізат тауарының ортамерзімді және ұзақмерзімді бағасын белгілеу мысалы болып табылады. Дамушы елдерде сараптамалық және институционалдық әлеует шектелгендіктен, автоматты формула негізінде айқындалатын бағаны реттеу қағидасына таңдайды. Моңғолия, Гана және Мексика соңғы бірнеше жыл бойы шикізат тауарларының орташа бағасын пайдаланады және формула негізінде шикізат түсімдерінің болжамын жүзеге асырады [3].

Мұнай байлығын басқарудағы басқа тәсіл *шығыстардың өсу қағидасы (expenditure growth rule)* болып табылады. Қағида номиналдық немесе нақты көрсеткіш бойынша, сондай-ақ мұнайға жатпайтын ДЖӨ пайыздарымен көрсетілген мемлекеттік шығыстардың өсу деңгейіне лимит белгілейді. Осындай ереже бюджеттік қағидалармен қойылатын шектеулер жағдайында мемлекеттік инвестицияларды кеңейту кезіндегі басшы қағидат ретінде тиімді. Осы тәсіл кезінде мұнай түсімдері мемлекеттік инвестициялар және адам капиталын (медициналық қызмет көрсету және білім беру) дамыту үшін пайдаланылады [5].

Инвестициялық шығыстардың басымдығын назарға алу үшін ағымдағы шығыстарға қарағанда күрделі шығыстар үшін неғұрлым жоғары өсу лимиттерін белгілеуге болады. Перуде ағымдағы шығыстардың өсу лимиттері мұнайға жатпайтын ДЖӨ өсуіне байланысты, ал күрделі шығыстардың өсу лимиттері неғұрлым жоғары мультипликаторы бар шығыстарға мүмкіндік жасау үшін әлемдік қаржы дағдарысы кезінде алынып тасталды [3]. Шығыстардың өсу қағидасы көп жағдайда бюджеттің құрылымдық баласына негізделген қағидамен үйлестіріле отырып пайдаланылады.

1-кесте

Фискалдық саясаттың бюджеттік қағидалары

<i>Бюджеттік қағида /зәкір</i>	<i>Анықтама</i>	<i>Бюджеттік мақсат</i>	<i>Қорлар ауқымы</i>
<i>Бюджеттің мұнайға жатпайтын бастапқы балансы</i>	Мұнайдан түсетін кірістер және мемлекеттік борышқа қызмет көрсету төлемдері есептелген жалпы сальдо	фискалдық саясаттың қысқамерзімді бағамын бағалауға мүмкіндік береді	қысқамерзімді
<i>Тұрақты кіріс гипотезасы</i>	мұнай байлығының келтірілген таза құны негізінде абсолюттік мөлшерде және ДЖӨ-нің %-мен	қаражатты ұрпақтар арасында әділ бөлу үшін ақша жинақтауды қамтамсыз еуге көмектеседі	қысқамерзімді
<i>Бюджеттің құрылымдық балансы</i>	арнайы формула негізінде реттеу бағаларын және эконометриялық әдіс негізінде әлеуетті ДЖӨ белгілеуге негізделген	мұнай бағасының құбылмалылығын реттеуге көмектеседі	Ұзақмерзімді

Дереккөзі: дереккөздердің негізінде жасалды [4,5].

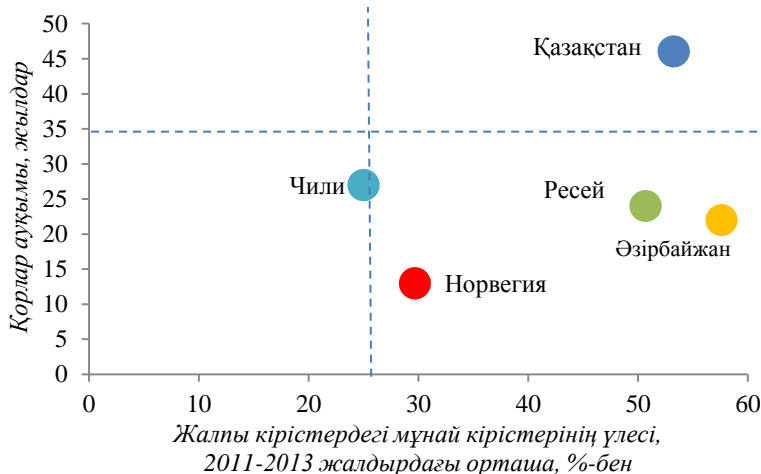
Мұнай өндіретін елдерде қолданылатын бюджеттік қағидалар барлығы үшін ортақ болып табылмайды. Жоғарыда аталған бюджеттік қағидалардың кез келгені таза келгені не басқа тәсілдермен бірге қолданылады. Бұл ретте мұнай кірістерін басқару қағидаларын сақтау бюджеттің орнықтылығына кепілдік болып табылмайды, тек мемлекеттік бюджетті тиімді басқаруға мүмкіндік беретін құрал ғана болып табылады [6].

Шикізат кірістерін басқарудың халықаралық тәжірибесі

Төменде қаралып отырған елдерде мұнай байлығын басқару үшін арнайы тәуелсіз қорлар құрылды. Сонымен қатар, шикізат ресурстарына түсетін кірістерді тиімді пайдалануға мүмкіндік жасайтын және бюджеттің ұзақмерзімді орнықтылығын қамтамасыз ететін әртүрлі бюджеттік қағидалар енгізілді. Бюджеттің мұнай түсімдеріне және мұнай қорларының ауқымына тәуелділігін талдау бюджет және макроэкономикалық

саясаттың одан әрі даму перспективасын айқындауға мүмкіндік береді. Егер мұнай түсімдерінің үлесі жалпы бюджеттің 25%-на джоғары болса, онда ел табиғат ресурстарына тәуелді болып табылады. Қорлардың ауқымы өз кезегінде, мұнай түсімдерінің сарқылуын және ұзақмерзімді немесе қысқамерзімді ағындарының сипаттамасын растайды (1-сурет).

Мұнай қорының ауқымы және мұнай кірістерінің бюджеттегі үлесі

Дереккөзі: дереккөздердің негізінде жасалды [2,14].

ауытқуларынан қорғаудан, бұл ретте мұнай байлығынан түсетін кірістер ғана жұмсалады, ал байлықтың өзін болашақ ұрпақ үшін жинақтаудан тұрады.

Сыртқы күйзелістер орын алған және зейнетақы қорының құны кенеттен өзгерген жағдайда қағида 4%-дық нысаналы өлшемнен ауытқуға мүмкіндік береді. Бұл қағида қабылданған сәттен (2001 жылы) бастап құрылымдық мұнайға жатпайтын дефицит орташа алғанда 4%-дық шектен сәл асты. 2007 – 2013 жылдар аралығындағы кезеңде Норвегия бюджетінің мұнайға жатпайтын дефициті ІЖӨ-ден 0,1%-дан 5%-ға дейін ұлғайды. 2013 жылы құрылымдық мұнайға жатпайтын дефицит Зейнетақы қорының активтерінен 3,1%-ды құрады (таргеттелетін көрсеткіш) [7, 8].

Чилиде мемлекеттік бюджет кірісінің 25%-ы мыс секторынан түсімдерге тиесілі. 2006 жылы Чилиде екі тәуелсіз қор: Зейнетақы Резервтік қоры және Экономикалық және әлеуметтік тұрақтандыру қоры (бұрын жұмыс істеген Мыс тұрақтандыру қорының орнына) құрылды.

Зейнетақы резервтік қоры – егде адамдар мен мүгедектер үшін мемлекет кепілдік берген ортақ зейнетақыларды және жарналарды қаржыландыратын, зейнетақы және әлеуметтік міндеттемелерге арналған жинақ қоры. Экономикалық және әлеуметтік тұрақтандыру қоры – тұрақтандыру қоры, сондай-ақ экономика құлдыраған кезде немесе мыстың төмен бағасы болған кезде бюджеттің дефицитін қаржыландыруға және қажет болған жағдайда мемлекеттік борышты төлеуге мүмкіндік беретін мемлекеттік шығыстарды контрциклдық реттеу және икемдеу құралы. Қордың қаражаты бюджеттің профициті болған жағдайда пайда болады, яғни Зейнетақы резервтік қоры толықтырылғаннан кейін мемлекеттік борыш бойынша төлемдерді шегергенде профициттің барлық қалған сомасы осы қорда жинақталады. Қордан қаражат алу, бюджеттің құрылымдық балансына қарай, яғни дефицит орын алған жағдайда жүзеге асырылады.

Бюджеттің таргеттелетін құрылымдық балансы – Чилидің 2001 жылы енгізілген фискалдық саясатының негізгі қағидасы. Қаржы министрлігі жанындағы Консультативтік комитеттер ІЖӨ өсу үрдісін есептейді және кейіннен фискалдық кірістерді бағалау үшін

пайдаланылатын мыс бағасын болжайды. Болжанатын фискалдық кірістерге қарай, үкімет құрылымдық баланстың шамасын белгілейді. Бюджет шығыстарының мөлшері құрылымдық кірістердің деңгейімен және құрылымдық баланстың көрсеткішімен шектеледі. Құрылымдық профицит келісілген жағдайда, оң шама тәуелсіз қорларда жинақталады, ал құрылымдық дефицит орын алған жағдайда – керісінше, қорлардан өтеледі.

Негізгі бюджеттік рәсімдер Бюджеттік жауапкершілік туралы заңда белгіленген, алайда заңнамада құрылымдық баланстың нақты нысаналы өлшемдері реттелмейді. Заң Президент әкімшілігінен жұмыстың бірінші жылы құрылымдық баланс бойынша мақсатты жариялауын талап етеді.

Құрылымдық баланс бойынша нысаналы көрсеткіш 2001 жылы ІЖӨ-ден 1%-ға тең профицит ретінде белгіленді, 2008 жылы 0,5%-ға дейін, 2009 жылы – 0%-ға дейін дағдарыс жағдайларында бюджеттік ынталандыруды қамтамасыз ету үшін төмендетілді. 2010 жылы құрылымдық баланс қағидасы ақпандағы зілзала салдарынан де-факто күші жойылды. 2014 жыл үшін Қаржы министрлігі бюджеттің құрылымдық дефицитін ІЖӨ-ден 1% деңгейінде келісті, бұл Экономикалық және әлеуметтік тұрақтандыру қорынан қаражат алуды болжайды.

2013 жылы Чилидегі құрылымдық бюджеттік дефицит ІЖӨ-ден 0,8% деңгейінде, ал бюджеттің шикізатқа жатпайтын бастапқы дефициті ІЖӨ-ден 3% (шикізат салаларын есептемегенде) болды [7,9].

Әзербайжанда 1999 жылы заңды тұлға ретінде құрылған Мемлекеттік мұнай қоры жұмыс істейді. Қордың қаражаты мемлекеттік бюджетке трансферт ұсыну және инфрақұрылымдық және білім беру жобаларын тікелей қаржыландыру үшін пайдаланылады.

Қордың қаражатын алудың нақты айқындалған бюджеттік қағидалары жоқ. Мемлекеттік бюджетке трансферттер жыл сайын түрленуі мүмкін және мемлекеттік бюджет туралы және тиісті қаржы жылына арналған қор бюджеті туралы заңдардың шеңберінде бекітіледі.

Соңғы жылдары трансферттер мемлекеттік бюджет кірістерінің 50%-нан астам болды және мемлекеттік бюджет мұнай түсімдеріне тікелей тәуелді [10].

Ресейде екі қор: Ұлттық әл-ауқат қоры және Резервтік қор жұмыс істейді. Ұлттық әл-ауқат қоры Ресей Федерациясы азаматтарының ерікті зейнетақы жинақтарын қоса қаржыландыруды қамтамасыз ету және РФ Зейнетақы қоры бюджетінің теңгерімділігін қамтамасыз ету (дефицитті жабу) үшін құрылды. Резервтік қор мұнай-газ кірістерінің федералдық бюджетке түсімдері төмендеген жағдайда мемлекеттің өзінің шығыс міндеттемелерін орындауын қамтамасыз ету үшін құрылды.

2006 жылы елдің мұнай-газ балансын қалыптастыру әдіснамасы қабылданды, онда бюджеттік кірістерді мұнай-газ және мұнай-газға жатпайтын кірістер деп бөлу болжанды. Мұнай-газ кірістері бюджетке мұнай мен табиғи газды өндірген және сатқан кезде туындайтын табиғи рентадан кірістердің түсуімен байланысты. Олар Ресей Федерациясының Бюджеттік кодексінде айқындалған. Соңғы жылдары мұнай-газ кірістерінің федералдық бюджеттің жиынтық кірістеріндегі үлесінің ұлғаю үрдісі байқалып отыр: 2009 жылы олардың үлесі 40,7%, 2013 жылы 50,2% болды.

2008 жылы жаңа бюджеттік қағидалар әзірленді. Мәселен, мұнай-газ трансфертінің федералдық бюджетке шамасы ІЖӨ-ден 3,7% деңгейінде шектелді, ал бюджеттің мұнай-газға жатпайтын дефицитінің шегі барынша жоғары деңгейде – ІЖӨ-ден 4,7% мөлшерінде белгіленді. Бұл көрсеткіштер елдің Бюджеттік кодексінде заңнамалық деңгейде бекітілді. Ұзақмерзімді перспективада бұл шикізат ресурстарынан кірістердің пайдаланылуын шектеуге тиіс еді.

Бастапқыда, 2008-2010 жылдарға арналған бюджетте мұнай-газға жатпайтын дефициттің нысаналы деңгейге дейін біртіндеп төмендеуі, одан кейін аталған қағиданың 2011 жылдан бастап енгізілуі көзделді. Алайда өтуге арналған уақыт әлемдік қаржы

дағдарысының салдарынан сәтсіз болды, осыған орай, жаңа бюджеттік қағидаларды енгізу 2013 жылға ауыстырылды.

2013 жылы бюджеттік қағидаға өзгерістер енгізілді. Мәселен, мұнайға жатпайтын дефициттің мөлшеріне негізделген қағида орташа баға қағидасымен ауыстырылды. Мұнай бағасы қағидасы «мұнайға базалық бағаны» белгілейді, ол 10 жылдық кезеңге жеткенге дейін есепті кезеңнің жыл сайын 1 жылға ұлғайтылуымен соңғы 5 жылдағы жылжымалы орташа мән ретінде айқындалады. Мұнай-газ кірістерінің бір бөлігі базалық бағасы бойынша бюджетке абсолюттік мөлшердегі мұнай-газ трансферті ретінде жіберіледі, қалған бөлігі (базалық бағадан үстеме түсімдер) Резервтік қорға жіберіледі. Резервтік қорды нормативтік шамаға дейін толықтырғаннан кейін (2008 жылғы ІЖӨ-ден 10%-дан 2013 жылы 7%-ға дейін азайтылды) қалған мұнай-газ кірістері төмендегідей бөлінеді: кірістердің 50%-ы Ұлттық әл-ауқат қорына, қалғаны федералдық бюджетке инфрақұрылымдық шығыстарға жіберіледі. Бюджеттің ең көп ықтимал дефициті 1% деңгейінде шектелді. Сонымен бірге, есеп айырысу 2010 – 2014 жылдар аралығындағы кезеңде тоқтатыла тұрды, және барлық мұнай-газ кірістері федералдық бюджетке жіберілді.

Ресей Федерациясы Қаржы министрлігінің деректері бойынша федералдық бюджеттің мұнай-газға жатпайтын дефициті 2004 жылы ІЖӨ-ден 1,8%-дан 2009 жылы ІЖӨ-ден 13,7%-ға дейін ұлғайды, 2013 жылы ол ІЖӨ-ден 10,3%-ды құрады [7,11,12].

2-кестеде қарастырылып отырған елдердің мұнайға жатпайтын дефицитінің бес жылдық кезеңдегі іс жүзіндегі көрсеткіштері келтірілген.

2-кесте

Шикізатты экспорттаушы елдердің мұнайға жатпайтын баланстары

	2009	2010	2011	2012	2013
Норвегия (ІЖӨ-ден %-бен)					
Бюджеттің жалпы балансы	9,8	8,6	13,1	13,4	9,9
Мұнайға жатпайтын дефицит	-5,1	-5,2	-3,8	-4,6	-5,0
Құрылымдық мұнайға жатпайтын дефицит:					
Зейнетақы қоры активтерінің %	-4,3	-3,9	-3,0	-3,3	-3,1
mainland ІЖӨ үрдісінің %	-5,2	-5,2	-4,4	-4,9	-5,1
Чили					
Бюджеттің шикізатқа жатпайтын жалпы дефициті, ІЖӨ-ден %-бен	-6,8	-4,9	-2,9	-2,5	-2,7
Құрылымдық шикізатқа жатпайтын бастапқы дефицит, шикізатқа жатпайтын ІЖӨ-ден %-бен	-4,7	-2,7	-1,1	-0,4	-0,8
Әзербайжан					
Бюджеттің мұнайға жатпайтын бастапқы дефициті, мұнайға жатпайтын ІЖӨ-ден %-бен	-35,5	-36,3	-40,3	-45,4	н/д
Ресей					
Бюджеттің мұнайға жатпайтын бастапқы дефициті, ІЖӨ-ден %-бен	-13,8	-12,7	-9,5	-10,4	-10,4

Дереккөзі: ХВҚ миссияларының қорытындылары туралы ел бойынша баяндамалар

Қазақстандағы мұнай байлығын басқару тәжірибесі

Қазақстанның мұнай секторы ел экономикасының аса маңызды бөлігі болып табылады. Мұнай-газ секторының үлесі ІЖӨ-нің жалпы құрылымында 25%-ға жуық құрайды. Барлық тау-кен өндіру секторы ІЖӨ-ден 30%-дан және өнеркәсіптің 60%-дан астамын қамтамасыз етеді. Мұнай-газ секторынан кірістер елдің фискалдық кірістерінің жартысын қалыптастырады. Ел экспортының жалпы көлемінен 70%-ға жуығы құндық көрсетуде мұнай және газ конденсаты экспортын құрайды [13].

Түрлі сараптамалық бағалау бойынша Қазақстандағы мұнай қорларының ауқымы 40-50 жылды, газдікі – 65-85 жылды құрайды [14]. Елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету және сыртқы факторлардың әсерінен тәуелділікті

төмендету үшін 2000 жылы Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры (бұдан әрі – Ұлттық қор) құрылды.

Негізінен Ұлттық қорда мұнай-газ секторынан тікелей салықтар – мемлекеттік бюджеттің барлық кірістерінің 74%-ы шоғырланады. Ұлттық қор Өнімді бөлу туралы келісімдерге сәйкес Қазақстан Республикасының үлесін толығымен, экспортқа арналған ренталық салықты (96%), бонустарды (88%), мұнай секторы ұйымдарының зиянды өтеу туралы қуынымдары бойынша табиғат пайдаланушыларынан түсімдерді (90%), үстеме пайдаға салықты (96%), пайдалы кендерді өндіруге салықтың басым бөлігін (85%) жинақтайды [13]. Ұлттық қордың 14 жыл жұмысы ішінде оның активтері ІЖӨ-ден 5,6%-дан 34,7%-ға дейін немесе 6 есе өсті (2-сурет).

Соңғы жылдары бюджеттің мұнай түсімдерінен тәуелділігінің ұлғаю үрдісі байқалады. 2007 – 2014 жылдардағы кезеңде мемлекеттік бюджеттің кірістеріндегі трансферттердің үлесі 9%-дан 27%-ға дейін ұлғайды. Кепілдік берілген трансферттің көлемі осындай кезеңде ІЖӨ-ден 2%-дан 3,8%-ға дейін ұлғайды (3-сурет).

2-сурет

Ұлттық қордың активтері

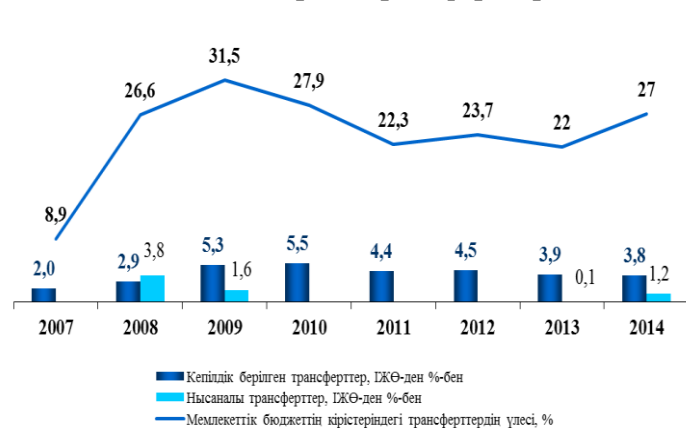

Дереккөзі: ҚР Ұлттық Банкі, авторлардың есептері

Сонымен бірге Ұлттық қор сондай-ақ жинақ функциясын атқарады. 2011 – 2013 жылдары Ұлттық қордағы жыл сайынғы жинақтардың үлесі орташа алғанда түсімдердің 58%-ын құрады. 2008 жылы мұнай бағасының құлдырауынан және әлемдік қаржы дағдарысының салдарынан жинақ ақшаның үлесі түсімдердің жалпы көлемінен небәрі 6%-ды құрады (4-сурет). Бұл мұнай бағасы құбылмалылығының жинақ ақша қарқындарына әсерін куәландырады.

3-сурет

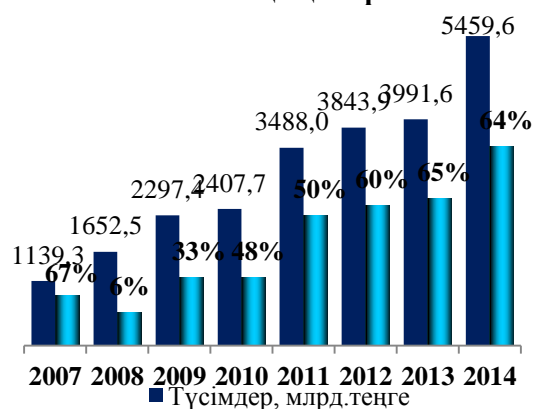
Ұлттық қордан трансферттер²

Дереккөзі: ҚР Қаржы министрлігі, авторлардың есептері

4-сурет

Ұлттық қорға жыл сайынғы түсімдер және жинақ ақша үлесі

Дереккөзі: ҚР Қаржы министрлігі, авторлардың есептері

² 2014 жылғы ҚР ІЖӨ алдын ала деректер бойынша

Ұлттық қор жұмыс істеген жылдары Ұлттық қордың кірістерін қалыптастыру қағидаттары және мұнай секторынан қайтарымдылықты ұлғайтуға бағытталған салық саясаты өзгертілді [15]. Ұлттық қорды басқарудың бүкіл кезеңін шартты түрде үш кезеңге бөлуге болады, олардың ішінде түрлі тәсілдер қолданылды (3-кесте).

3-кесте

Ұлттық қордың жұмыс істеу кезеңдері

Кезең	Ұлттық қорға түсімдер	Шектеулер
2001-2005 жж.	<ul style="list-style-type: none"> • есеп айырысу бағасынан үстеме кірістер • республикалық және жергілікті бюджеттерден трансферт 	<ul style="list-style-type: none"> • алдыңғы бірнеше жылдағы мұнайдың орташа есеп айырысу бағасы • түсімдердің жоспарланған сомаларынан 10% мөлшеріндегі бюджеттен трансферт
2006-2010 жж.	<ul style="list-style-type: none"> • мұнай секторының кәсіпорындарынан барлық тікелей салықтар • жекешелендіруден қаражат 	<ul style="list-style-type: none"> • формула бойынша есептелетін Ұлттық қордан кепілдік берілген трансферт; • Ұлттық қордың 1/3 аспайтын кепілдік берілген трансферт
2010-2014 жж.	<ul style="list-style-type: none"> • мұнай секторы кәсіпорындарының салық салынатын базасын кеңейту 	<ul style="list-style-type: none"> • кепілдік берілген трансферт $\pm 15\%$ ауытқу аралығымен 8 млрд. АҚШ долл. абсолюттік мөлшерде; • Ұлттық қор қаражатының төмендетілмейтін қалдығы – 20% ІЖӨ • мемлекеттік борыш бойынша пайыздарды төлеу көлемі Ұлттық қор кірістілігінің деңгейінен аспауға тиіс (шартты түрде – 4,5%) • үкіметтік борышқа қызмет көрсетуге шығыстардың мөлшері бойынша шектеулер – республикалық бюджет кірістерінің 15%-нан көп емес

Дереккөзі: [15, 16, 17] дереккөздердің негізінде жасалды.

Ұлттық қордың қаражатын қалыптастыру және пайдалану тұжырымдамасына сәйкес Ұлттық қордың активтері 2020 жылға қарай 180 млрд. АҚШ долларына дейін өсуге тиіс, бұл ЖІӨ-нің кемінде 32%-н құрайды [17].

Сонымен қатар елдің стратегиялық құжаттарында 2020 жылға қарай бюджеттің мұнайға жатпайтын дефицитін экономиканың мұнайға жатпайтын секторын дамыту есебінен ЖІӨ-нің 2,8%-на дейін төмендету міндеті қойылған [18].

Бюджет кодексінің 14-бабына сәйкес республикалық бюджеттің мұнайға жатпайтын дефициті (профицит) қарыздарды өтеуді қоспағанда, республикалық бюджеттің шығыстарын шегергенде қарыздардың түсуі мен Ұлттық қордан кепілдік берілген трансферттің түсуін есептегенде, республикалық бюджетке түсетін түсімдер сомасына тең [19].

Бұл ретте Қазақстанда мұнайға жатпайтын дефицит нысаналы көрсеткіш ретінде бекітілмейді және оның мөлшері талдамалық мақсаттарда ғана есептеледі. 4-кестеде Бюджет кодексіндегі анықтама бойынша есептелген мұнайға жатпайтын дефициттің мәндері, сондай-ақ ХВҚ есептеген мәндер келтірілген.

Бюджет кодексінде берілген мұнайға жатпайтын дефицитті есептеу әдісінің кемшілігі мұнай секторына жататын түсімдерді айқындау жөніндегі бірыңғай әдіснаманың болмауы болып табылады. Сонымен қатар Ұлттық қорға түсетін түсімдер мұнай саласының барлық кірістерін есептемейді, тиісінше, мұнайға жатпайтын дефициттің ағымдағы мәні төмендетілуі мүмкін.

ХВҚ-ның мұнайға жатпайтын дефицитті есептеудегі тәсілі басқаша. ХВҚ сарапшылары Ұлттық қордың түсімдерінен тұратын шоғырландырылған бюджет негізінде мұнайға жатпайтын сальдоның есебін жүргізген дұрыс деп санайды. ХВҚ сарапшыларының пікірінше салықтық-бюджет саясатын жүргізу үшін бюджеттен тыс қорлардан тұратын бюджеттік шоттар пайдаланылуға тиіс [20].

Бюджеттің 2007-2013 жылдардағы мұнайға жатпайтын дефициті

Көрсеткіштер	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014 ³
<i>Авторлардың республикалық бюджеттің деректері бойынша есебі⁴</i>								
Жалпы дефицит, ЖІӨ-нің %-мен	-1,7	-2,1	-3,2	-2,5	-2,1	-3,0	-2,0	-2,8
Мұнайға жатпайтын дефицит, млрд. теңге	470,5	-1 399,9	1 615,5	1 754,8	-1 775,9	2 286,5	-2 123,6	3036,2
Мұнайға жатпайтын дефицит, ЖІӨ-нің %-мен	-3,7	-8,8	-10,2	-8,0	-6,5	-7,5	-6,0	-7,8
Мұнайға жатпайтын дефицит, мұнайға жатпайтын ЖІӨ-нің %-мен	-4,5	-11,3	-13,3	-10,8	-8,9	-10,2	-7,7	-10,7
<i>ХВҚ есебі</i>								
Мұнайға жатпайтын дефицит, ЖІӨ-нің %-мен	-4,8	-11,3	-10,6	-10,3	-8,8	-8,9	-7,0	--
Мұнайға жатпайтын дефицит, мұнайға жатпайтын ЖІӨ-нің %-мен	-6,5	-15,9	-14,2	-14,2	-13	-13	-9,8	--

Дерек көзі: Қаржы министрлігінің, ҚР Статистика комитетінің, Ұлттық экономика министрлігінің веб-сайттары, ХВҚ 2014 жылғы қорытындысы, авторлардың есептеулері

Бюджеттің мұнайға жатпайтын дефициті 2006 дейін ЖІӨ-нің шамамен около 22-26%-ы деңгейінде болды. Дефицит деңгейінің 2007 жылы 3,7%-ға дейін күрт төмендеуі Ұлттық қордың қаражатын қалыптастырудың және пайдаланудың жаңа тұжырымдамасының қабылдануына байланысты болды. Кейіннен мұнайға жатпайтын дефицит 2007 жылғы 3,7%-дан дағдарыс кезеңінде экономикаға айтарлықтай қолдау көрсетілген 2009 жылы ЖІӨ-нің 10,2%-на дейін ұлғайды. Дағдарыстан кейінгі кезеңде мұнайға жатпайтын дефицит біртіндеп төмендеп, 2013 жылы ЖІӨ-нің 6%-ы немесе мұнайға жатпайтын ЖІӨ-нің 7,7%-ы деңгейіне дейін жетті [15].

Қазақстандағы мұнайға жатпайтын дефициттің мәндері ХВҚ есептеуінше оның Бюджет кодексіндегі анықтамасы бойынша есептелген мұнайға жатпайтын дефициттің мәнінен асып кетеді. Мұнайға жатпайтын дефицит мұнайға жатпайтын ЖІӨ-нің 9,8%-ы деңгейінде. Сонымен қатар ХВҚ есептеулеріне сәйкес тұрақты кіріс гипотезінің аннуитеті жүйесінің көмегімен мұнайға жатпайтын дефициттің ЖІӨ-нің 6%-ы мөлшеріндегі тұрақты деңгейіне 2018 жылға қарай қол жеткізіледі. Бұл ретте ХВҚ есебінше Қазақстан нысаналы көрсеткіш ретінде мұнайға жатпайтын дефициттің ЖІӨ-нің 4,5%-ы деңгейіне дейін жетуін айқындау қажет. Соған байланысты, мұнайға жатпайтын дефициттің нысаналы көрсеткішін 2020 жылға дейін ЖІӨ-нің 2,8%-ына дейін жеткізу, ХВҚ пікірінше, айтарлықтай жағымды болып табылады [20].

Қазіргі уақытта Қазақстанда бюджеттің мұнайға жатпайтын бастапқы балансы есептеледі. Сонымен қатар ХВҚ ұсынымдарына сәйкес Қазақстанды қоса алғанда, шикізат ресурстарының қорлары көп елдер бюджеттің құрылымдық балансының қағидаларын да басшылыққа алу қажет [5].

Дүниежүзілік Банктің 2013 жылы көрсеткен техникалық көмегінің нәтижелеріне сәйкес Қазақстандағы Ұлттық қордың қолданыстағы қағидалары тұрақты кіріс гипотезіне сәйкес келеді.

Дүниежүзілік Банктің сарапшылары өз баяндамасында Қазақстанда табиғи ресурстардан түскен пайыздық кірісті ғана тұтынуға жіберуге мүмкіндік беретін «Қолдағы

³ ҚР 2014 жылғы ЖІӨ алдын ала деректер бойынша

⁴ Мұнайға жатпайтын дефицитті авторлар республикалық бюджеттің дефициті мен Ұлттық қордан бөлінген трансферттердің арасындағы айырма ретінде есептеді. Бюджет дефициті кірістер мен шығындар, таза бюджеттік кредиттеу мен қаржы активтерімен операциялар бойынша сальдо арасындағы айырмаға тең.

бар алтын қадірі» қағидасын қазіргі уақыттағы қазақстандық экономика жағдайында пайдалануға болмайды деп атап көрсетті.

Дүниежүзілік Банктің болжамы бойынша Ұлттық қордан жылдық трансферт инвестициялық кіріс мөлшеріне 2025 жылға қарай ғана жетеді. Қазақстанда мұндай тәсілді қолдану ағымдағы тұтынуды шектейді, себебі қағида көбіне жинақ ақшаны, бюджетке трансферттердің төмен деңгейін болжайды. Қазақстан мұнай өндірудің бастапқы сатысында болғандықтан, трансферттерді шектеу экономиканың өсуін төмендетуге әкеледі. Осы қағиданы қолданатын елдің бірі – Норвегия, ол мұнай түсімдерін болашақтағы ұрпақ үшін жинап отыр. Алайда қазіргі уақытта бұл ел мұнай өндіру циклінің соңына жетті және тәуелсіз мұнай қорының шамасы ЖІӨ-нің 114%-на жетті.

Дүниежүзілік Банктің пікірінше, Қазақстанда бюджеттің құрылымдық балансының қағидаларын пайдалануға да болады, алайда бұл қағиданы қолданудың күрделілігі және транспаренттіліктің жеткіліксіздігі атап өтіледі. Сонымен қатар Дүниежүзілік Банктің сарапшылары құрылымдық бюджет қағидаларын енгізу үшін күшті институционалдық база құру қажеттігін атап өтеді.

Дүниежүзілік Банктің пікірінше, Ұлттық қордың қаражатын пайдаланудың қолданыстағы қағидалары қазіргі жағдайда оңтайлы болып табылады, себебі мұнайдан түскен түсімдердің ел экономикасының игілігі үшін жинақталуын да, жұмсалуды да болжайды.

Бұл ретте техникалық көмек нәтижелері бойынша Дүниежүзілік Банк мұнайдан түскен кірістерді басқарудың қазіргі негізі шеңберінде кейбір жаңалықтарды енгізуді ұсынған болатын. Мәселен, Ұлттық қорды пайдаланудың қолданыстағы қағидалары шеңберінде базалық трансферт сомасын 8 млрд. АҚШ долларынан 11 млрд. АҚШ долларына дейін ұлғайту және күйзелістер туындаған жағдайда трансферттің негізгі сомасынан ауытқуды +/-15% деңгейінде енгізу ұсынылды. Бюджеттің кірістері мен шығыстарының іскерлік цикл өзгерістеріне сезімтал баптарын бөліп көрсету туралы басқа ұсыныс берілді, ол елдегі ағымдағы фискалдық саясатты дұрыс талдауға мүмкіндік береді [21].

Тұтастай алғанда, кез келген бюджет қағидалары олардың бір біріне ұқсамайтындықтарына қарамастан, қарапайымдылық, түсінікті болу, ашықтық және өзгеріп жатқан талаптарға икемді болу қағидастарына сәйкес келуге тиіс. Қағидалар нақты макроэкономикалық ахуалдың және мемлекеттік қаржыны басқару жүйесінің ерекшеліктерін ескеруі тиіс. Алайда ең қатаң қағиданың өзі елді күтпеген дағдарыстан қорғай алмайды. Қазақстан экономикасын әртараптандыруы қажет, себебі мұнай бағасының кез келген құлдырауы мемлекеттің бюджеті үшін де, бүкіл елдің экономикасы үшін де теріс салдарларға әкеп соғатын болады.

Әдебиеттердің тізімі:

1. «A Primer on Fiscal Analysis in Oil-Producing Countries», Medas Paulo and Daria Zakharova, IMF Working Paper 09/56, 2009;
2. Fiscal Frameworks for Resource Rich Developing Countries, IMF Staff Discussion Note SDN/12/0, May 16, 2012;
3. IMF Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia; Chapter 3 «Кавказ и Центральная Азия», «Введение якоря для налогово-бюджетной политики в странах-экспортерах нефти» 3-қосымшасы, 27-35-беттер;
4. «Механизмы формирования ненефтегазового баланса бюджета России», А. Кудрин, «Вопросы экономики» журналы, №8, 2006 жыл, 4-16-беттер;
5. «Macroeconomic policy frameworks for resource-rich developing countries», IMF, August 24, 2012;

6. «Оценка структурного сальдо консолидированного бюджета Беларуси», Г. Шиманович, Р. Кирхнер, ИПМ зерттеу орталығы, Талдамалық жазба [PP/04/2012], Берлин/Минск, 2012 жылғы желтоқсан;
7. OECD Economic Surveys: Russian Federation, OECD, December 2011,.99-107-беттер;
8. Norway 2014 Article IV consultation - staff report; press release; and statement by the executive director;
9. Chile 2014 Article IV consultation - staff report; press release; and statement by the executive director for Chile;
10. Әзірбайжан Республикасы Мемлекеттік мұнай қорының 2013 жылғы жылдық есебі, Әзірбайжан Республикасы Мемлекеттік мұнай қорының ресми веб-сайты, «Legal framework» бөлімі, <http://www.oilfund.az>;
11. «Влияние доходов от экспорта нефтегазовых ресурсов на денежно-кредитную политику России», А. Кудрин, «Вопросы экономики» журналы, №3, 2013;
12. РФ бюджет саясатының 2015 жылға және 2016-2017 ж.ж. жоспарлы кезеңге арналған негізгі бағыттар; РФ Қаржы министрлігінің веб-сайты www.minfin.ru;
13. «Қазақстан Республикасындағы өндіруші салалар қызметі ашықтығының бастамаларын іске асыру туралы» (қысқаша нұсқасы), 2012 жылғы ұлттық есеп, 2013;
14. BP Statistical Review of World Energy, June 2014;
15. «Мұнай кірістері және Қазақстан Республикасындағы 2001-2010 жылдардағы фискалдық саясаттың негізгі өлшемдері», «Экономика және статистика» журналы, №3, 2011 жыл;
16. «Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының қаражатын қалыптастырудың және пайдаланудың ортамерзімді перспективаға арналған тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2005 жылғы 1 қыркүйектегі № 1641 Жарлығы;
17. «Қазақстан Республикасы Ұлттық қорының қаражатын қалыптастыру және пайдалану тұжырымдамасы туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 962 Жарлығы;
18. 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан-2050 стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты»;
19. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 26 маусымдағы № 590 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының жаңа бюджет саясатының тұжырымдамасы;
20. 2008 жылғы 4 желтоқсандағы №95-IV Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі;
21. Қазақстан Республикасы: IV бапқа сәйкес 2014 жылғы консультациялар, ХВҚ қызметкерлерінің баяндамасы; 2014 жылғы тамыз;
22. Kazakhstan oil rules: Kazakhstan's Policy Options in a Downturn, Document of the World Bank, Report No. 81686-KZ, May 21, 2013.

**Экономикалық санкциялар. Ретроспективтік анықтама
(Поправка Джексон – Вэниктің түзетулері, АҚШ-тың Кубаға қарсы
экономикалық санкциялары)**

А.В. Есафьева – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің зерттеулер және стратегиялық талдау департаменті Ақпараттық-талдамалық қамтамасыз ету басқармасының бас маман-талдаушысы

Қазіргі замандағы жағдайларда, әлемдегі соңғы саяси оқиғаларды ескере отырып, экономикалық санкциялар мәселесі барлық дүниежүзілік қоғамдастық үшін өзектілікке ие болды. Қазіргі оқиғаларды дамыту болжамдарын құруға әлі ертерек, себебі саяси ахуалды одан әрі дамытуды болжау күрделі. Ахуалдың одан әрі дамуын, санкциялардың елдердің экономикасына ықпал ету дәрежесін және олардың ұзақмерзімді перспективадағы салдарларын уақыт көрсетеді. Алайда бұл өткенге қарай отырып, сауда-экономикалық санкцияларды саяси қысым құралы ретінде қолданудың тарихи үлгілерін еске түсіруге мүмкіндік береді. Осы бапта санкциялар қолданудың мынадай кейбір тарихи үлгілері қаралады: енгізу алғы-шарттары, іске асыру тетіктері және экономикалық салдарлар.

Экономикалық санкцияларды (сауда-экономикалық және қаржы санкцияларын) экономикалық операцияларға заңнамалық тұрғыдан бекітілген тыйым салу ретінде сипаттауға болады, олар санкцияланған елдің саясатын өзгерту, саяси режимді ауыстыру немесе әскери іс-қимылдарды тоқтатуға мәжбүрлеу мақсатында халықаралық қатынастардың бір субъектісінің басқасына қолданылады. Дүниежүзілік экономика институтының аға ғылыми қызметкері Петерсона Хэфбауэр экономикалық санкциялардың мынадай айқындамасын ұсынады: саяси мақсаттармен¹ дәстүрлі сауда немесе қаржы қатынастарын тоқтату (немесе тоқтату қауіптері) бойынша әдейі жасалған, үкіметтің іс-әрекеттерінен болған шаралар.

Бір қарағанда экономикалық санкциялар саяси құрал болып көрінуі мүмкін, бұл жаңа уақыттың табысы. Алайда ежелгі дүниенің жазбаша дереккөздері оларды қолданудың мынадай үлгілерін қамтиды: біздің эрамызға дейін 432 жылы Афина Мегарадан қашқын афиндық құлдарды қабылдауды тоқтату үшін Мегара қаласының көпестеріне афиндық теңіз одағының порттарын жауып тастады. Орта ғасырда экономикалық санкцияларды қолдану практикасы қысқа мерзімді сипатта болғанымен де кеңінен тарады. 19-ғасырда экономикалық санкциялардың танымал түрі теңіз оқшаулауы деп аталатын – елдің соғыс жарияламай-ақ басқа елмен теңіз саудасын тоқтатуы болды.

Санкция термині қазіргі замандағы түсіндіру бойынша Ұлттар Лигасының жарғысында бірінші рет пайда болды. Ұлттар Лигасының экономикалық санкциялары мәжбүрлеу шараларының жиынтығын білдіреді, оларды Лигаға мүше мемлекеттер Ұлттар Лигасының жарғысында қабылданған міндеттемелерге қарамастан өздерінің қарулы күштерін қолданған мемлекетке қолдануға тиіс. Бірінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін елдерді Ұлттар Лигасына нақты біріктіру – бұл ұжымдық қауіпсіздікті, оның ішінде агрессорға қарсы экономикалық санкциялар енгізу арқылы қамтамасыз етудің ұлтаралық институционалдық тетігі. Атап айтқанда, Ұлттар Лигасының 16-бабында әскери іс-қимылдар басталған жағдайда Ұлттар Лигасының кез келген мүшесі, басқа мүшелер «олармен барлық сауда немесе қаржы операцияларын дереу бұзуға міндеттенеді»² деп көзделген.

Хафбауэр қосалқы авторлармен бірге экономикалық санкциялардың 204 тарихи үлгісін қарады және мақсатқа қол жеткізу дәрежесін талдай отырып, оларды табысты

¹ Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey J. Schott, Kimberly Ann Elliott, and Barbara Oegg. Economic Sanctions Reconsidered, 3rd edition. November 2007

² Ұлттар Лигасының жарғысы. 1920 жылғы 10 қаңтар, [XX ғасырдың құжаттары](http://doc20vek.ru/node/451) <http://doc20vek.ru/node/451>

немесе табысты емес ретінде жіктеді. Олардың пікірі бойынша, орташа алғанда экономикалық санкциялар қолданудың шамаман үштен бірі жағдайында³ табысқа қол жеткізілді.

Экономикалық санкцияларды әдетте экономикасы барынша күшті елдер қолданады, олар маңызды геосаяси ықпалға мүдделі. Көбінесе ірі елдер өзінің одақтастарын санкцияларға мәжбүрлейді. Дегенімен санкциялардың жергілікті қақтығыстар болған айрықша жағдайларда да кездесетіндігін атап өткен жөн. Кез келген жағдайда экономикалық санкциялар – бұл дипломатиялық өтінімдердің жалғасы және күш қолдануды және әскери қақтығыстарға ұшырауды болдырмауға арналған құқықтық жиек шеңберінде қарсыласқа қысым көрсету әрекеті.

Бұдан әрі экономикалық санкциялардың бірнеше үлгісі барынша жан-жақты қаралатын болады.

Джексон – Вэниктің түзетулері

КСРО және АҚШ сауда-экономикалық өзара қарым-қатынастары әрқашан саяси факторларға барынша тәуелді. Осы елдердің экономикалық байланыстары тарихының барлығы саяси жағдайдың нашарлауы кезіндегі нақты пайдаға қарамастан сауда-экономикалық келісімшарттардың тежелуін көрсетеді, мұнда қолайлы саяси талаптардың⁴ салдары экономикалық ынтымақтастықтың дамуы ретінде болды.

Осыған байланысты осы қатынастардың үлгісін сауда-экономикалық санкцияларды жаңа тарихта қолданудың нағыз үлгісінің бірі деп атауға болады. Осы жағдайда бірінші кезекте КСРО-мен, азаматтық құқықтар мен бостандықтарды сақтай отырып, оның ішінде эмиграция бостандығын сақтай отырып сауда-экономикалық қатынастарды байланыстыратын сауда туралы Заңға АҚШ Конгресі 1974 жылғы желтоқсанда қабылдаған түзету туралы әңгіме болады. Эмиграцияға кедергі келтіретін және адамның басқа құқықтарын бұзатын елдермен сауданы шектейтін түзетуді 1974 жылы конгрессмендер Генри Джексон және Чарльз Вэник ұсынды және қабылданғаннан кейін АҚШ-тың шығыс блогындағы елдерге қатысты сыртқы саясатының көрінісі болды.

Түзету қабылдаудың салдары КСРО үшін АҚШ-пен сауданы кемсіту режимін белгілеу болды.

1974 жылғы заң олармен сауда қатынастары бар басқа елдердегі адамның құқықтарын сақтауын үйлестірудің бірінші әрекеттерінің бірі болып табылады. Бастапқыда оның идеясы АҚШ-тың коммунистік режимдері бар сауда қатынастары шеңберінде қатандату болды. Алайда талқылау нәтижесінде бастапқы акцент ығыстырылды – коммунистік блок елдерімен сауда қатынастарын реттеу кезінде АҚШ бірінші кезекте осы елдердің адам құқықтарын, дінді уағыздау бостандығын және эмиграция бостандығын сақтауын ескеруге міндетті. Түзету адам құқықтарын шектейтін мемлекеттерге ресми кредиттер және кредиттік кепілдіктер беруге тыйым салады, сондай-ақ экономикасы нарықтық емес елдерден АҚШ-қа импортталатын тауарлардың кемсіту тарифтерінің әсеріне ұшырайтындығы көзделеді.

КСРО 1972 жылғы 3 тамызда қабылдаған «Шетелге тұрақты тұруға кететін КСРО азаматтарының оқытуға жұмсалған мемлекеттік шығындарын өтеуі туралы»⁵ заң Түзетуді қабылдауға себепші болды. КСРО Министрлер Кеңесінің тиісті қаулысы өтеу сомасы жазылған нұсқаулықты бекітті. Мәселен, мысалы, Москва мемлекеттік университетінің түлегі азаматтықтан шығу және бас тарту кезінде мемлекетке 12 200 рубль өтеуге тиіс болды, бұл ретте, орташа жалақы айына 120 рубльге жуық болды⁶.

Жоғарыда аталған заңнан басқа, эмиграцияны тоқтатуға әкелетін өзге де шектеулер енгізілді. Шетелге тұрақты тұруға кетуге тыйым салудың кең тараған себептерінің бірі

³ №1 қараңыз.

⁴ «КСО – АҚШ және Канада: сауда-экономикалық қатынастардың проблемалары». Жауапты ред. А.В.Аникин, А.З.Астапович., Москва: халықаралық қатынастар, 1987ж.

⁵ КСРО Жоғарғы Кеңесінің Ведомос., 1972 ж., № 52

⁶Тарихи материалдар <http://istmat.info/node/9304>

мемлекеттік құпияларға қолжетімділік болды. Бұл ретте, ПМ виза және тіркеу бөлімшелері (ВжТБ) шығуға арналған өтініштерді қарауды белгілеген жоқ және өтініштерді қарау мерзімін белгілеген жоқ – құжаттар айтарлықтай уақыт санында қаралатын еді, көп жағдайларда бұған бірнеше жыл кетті. Отбасыларды қосу мақсатында шығу нақты қағидалар үшін ерекшелік болып табылмайтындығын атап өткен жөн.

Ел басшылығы эмиграцияның Израильге шектен тыс өсуінен осы шараларды қабылдады және «милардың азаюы» деп аталатын зияткерлік элита эмиграциясын тоқтатуға шақырды.

Бұдан басқа, эмиграцияның өсуі араб-израиль қақтығысы аясында болғандықтан, ал КСРО араб ұлттық-бостандық қозғалысын қолдады, ал Израиль Американың, атап айтқанда, және жалпы алғанда империализмнің одақтасы ретінде қаралды, Израильге еркін эмиграцияға тыйым салу қақтығысты қолдаушы тарап үшін тиімді болды.

Осылайша, Кеңес одағының өзінің азаматтарына эмиграцияға шектеу салуы Түзетуді қабылдаудың бастапқы себебі болды, алайда, оның ықпалына басқа елдер ұшырады, олар, АҚШ-тың пікірі бойынша, адам құқықтарын сақтау және нарықтық экономика критерийлеріне сәйкес болған жоқ – Албания, Вьетнам, Қытай Халық Республикасы.

АҚШ Конгресі қабылдаған Джексон – Вэник түзетуінің күшіне енуі сауда-экономикалық байланыстардың дамуын айтарлықтай тежеді.

Түзетулер қабылданғаннан кейін екіжақты кеңес-америка кредиттік-қаржы қатынастары шектелді: Кеңес одағы экспорттық кредиттерді жеке банктерден ғана алатын еді. Бұл ретте, АҚШ-тың Экспорттық-импорттық банкі бұдан былай кепілдіктер берген жоқ, банктер КСРО-ға ұзақмерзімді кредиттер беруге мүдделі болған жоқ. Құрама Штаттарға кеңестік елдердің барынша кең нарығын игеруге шектеу қойылды. Мысалы, мәселен АҚШ-тың Кеңес одағының сыртқы саудасындағы үлес салмағы 1975 жылы 3,2% (1,6 млн. рубль: экспорт – 0,1 млн. рубль, импорт – 1,5 млн. рубль)⁷, 1986 жылы – барлығы не бәрі 1,1% (1,4 млн. рубль: экспорт – 0,3 млн. рубль, импорт – 1,1 млн. рубль)⁸, 1990 жылы – 2,1% (2,7 млн. рубль: экспорт – 0,6 млн. рубль, импорт – 2,1 млн. рубль)⁹ болды.

АҚШ және КСРО әкімшіліктерінің қатынастарындағы өзгерістер М.С.Горбачев пен Р. Рейганның 1985 жылғы қарашадағы және 1986 жылғы қазандағы кездесулері мен келіссөздерінен басталды. Бұл ретте экономикалық ынтымақтастыққа қатысты позицияның бұрынғы деңгейде қалғандығын және ішкі саясаттағы адам құқықтарына қатысты өзгерістерге байланысты КСРО-ның барынша қолайлы жағдай жасау режимін ұсынуын атап өткен жөн.

Нәтижесінде Түзетулер құруға себеп болған Жарлық 1991 жылғы 20 мамырда күшін жойды. Бұл ретте кетушілерден ақша жинаудың бұрын тоқтатылғандығын ерекше атап өту қажет. АҚШ-тың және әлемдік қоғамдастықтың нақты қысым көрсетуімен 1987 жылдан бастап КСРО-ға эмиграцияға еркіндік енгізілді.

Түзету өзінің мәнін нақты жойғаннан кейін де, АҚШ жыл сайын КСРО-ға, ал одан соң ТМД елдеріне қатысты Түзетудің қолданылуына мораторий жариялап отырды. Алайда Түзету өзінің мақсатына жеткеннен кейін бірден ресми түрде күшін жойған жоқ. ТМД елдерінде Түзетуді қабылдауға негіз болған азаматтардың эмиграцияға арналған құқықтарын бұзудың жоқ екендігін мойындай отырып, АҚШ ТМД елдерін нарықтық экономикасы бар елдер ретінде бағалаған жоқ. АҚШ, өз кезегінде ТМД елдеріне қатысты сауда шектеулерінің сақталуын түсіндіре отырып, оларды сауданы ырықтандыру, бұдан әрі демократиялық қайта құрулардың қажеттігі және азаматтық құқықтар мен бостандықтарды сақтау бойынша жеткілікті емес шаралармен байланыстырды.

⁷ «КСРО-ның 1975 жылғы сыртқы саудасы» статистикалық жинақ; Москва, Статистика, 1976

⁸ «КСРО-ның 1986 жылғы сыртқы саудасы» статистикалық жинақ; Москва, Қаржы және статистика, 1987

⁹ «КСРО-ның 1990 жылғы сыртқы экономикалық байланыстары», статистикалық жинақ; Москва, КСРО сыртқы экономикалық байланыстар министрлігі, КСРО-ның Статистика жөніндегі Мемлекеттік комитеті, 1991

Нәтижесінде Джексон – Вэник түзетуі мынадай елдер үшін күшін жойды: Қырғыз Республикасы және Грузия үшін – 2000 жылы, АҚШ ұстаған Ресейдің айналма жолындағы көлік дәлізін дамытуды қамтитын «Жаңа жібек жолы» жобасына қосылғаннан кейін; Армения үшін – көп жағдайда 2004 жылы АҚШ-тағы армян лоббиіне байланысты, ол елдің ішіндегі армян диаспорасының мүддесін, сондай-ақ Арменияның сыртқы саясаттағы мүддесін қорғайды; Украина үшін Түзетудің «Токсары революция» жеңіске жеткеннен кейін күші жойылды. Түзетудің 2012 жылы ғана Ресейге және Молдавияға қатысты ресми түрде күші жойылды.

Қазақстан Республикасы үшін біздің елімізді сауда әріптестігі ретінде кемсітетін Джексон – Вэник түзетуі күні бүгінге дейін күшін жойған жоқ. Алайда нарықтық экономикасы бар елдің мәртебесін беру және сондай-ақ, Түзетудің күшін жою ДСҰ ену туралы мәселемен байланыстыра отырып қаралады. Дегенмен қазақстандық экономикалық агенттер АҚШ-тың оған жыл сайын мораторий жариялауына байланысты Түзетудің қолданылу күшін сезінбейді, түзетудің күшін жою мәселесі Қазақстан үшін ел беделінің мәселесі болып табылады.

АҚШ-тың Кубаға қарсы экономикалық санкциялары

АҚШ-тың Кубаға қарсы санкциялары экономикалық санкциялардың тағы да бір нақты мысалы болып табылады. Кубаның америкалық компаниялардың және азаматтарының меншігін экспроприациялауы санкциялар енгізудің себебі болды.

1959 жылы ақпанда Кубада Фидель Кастроның басшылығымен революциялық үкімет құрылды, ал 1960 жылы Кубада барлық қант зауыттары мен плантацияларын, оның ішінде АҚШ компанияларына тиесілі зауыттарды мемлекетке иелігіне алу жарияланды. Бұдан әрі, сол жылдың тамызында америкалық мұнай айдау зауыты мемлекетке иелігіне алынды. 1960 жылы қыркүйекте америкалық банктердің барлық филиалдары мемлекетке иелігіне алынды.

Куба әкімшілігінің осы іс-әрекеттеріне қарсы АҚШ отынды жеткізуді тоқтатты және қант сатып алу жөніндегі келісімдерді орындаудан бас тартты, 1960 жылғы 19 қазанда Құрама штаттар Кубаны толық экономикалық оқшаулар туралы жариялады. Бұл бұрын жасалған шарттар және келісімдер бойынша барлық операциялардың тоқтатылуына, Кубаға отынды жеткізуді тоқтатуға және экспортқа тыйым салуға әкелді. Оған қоса, 1961 жылдан бастап елдер арасында барлық дипломатиялық қатынастар бұзылды.

1962 жылы 3 ақпанда Кубаға қарсы бұрын жарияланған санкциялар АҚШ Президенті Джон Кеннедидің декретімен толық эмбарго деңгейіне дейін қатандатылды. Бұл экспорт пен импортқа, Кубаға америкалық туристтердің келуіне тыйым салуды, Кубалық теңіз кемелерінің америкалық порттарға және ұшақтардың АҚШ аумағына кіруіне тыйым салу дегенді білдірді. Оған қоса, үшінші елдердегі америкалық компанияларға кубалық компаниялармен ынтымақтастық жасауға, ал үшінші елдердің компанияларына АҚШ-қа кубалық өндіріс тауарларын немесе кубалық өндірістің құрауыштары бар өнімдерді экспорттауға тыйым салынды.

Бұл ретте КСРО – АҚШ арасындағы қарама-қайшылықтардың бәсеңдеуі кезінде және КСРО және Еуропадағы коммунистік режимдердің құлдырауынан кейін Кубаға қарсы экономикалық санкциялар уақыт өте тек күшейе түсті. Мәселен, мысалы 1996 жылы Кубамен сауда жасайтын шетелдік компанияларға қарсы қосымша санкциялар енгізілді, Кубадан немесе Кубаға өнімдерді тасымалдайтын теңіз кемелеріне АҚШ порттарына кіруге тыйым салынды. Сондай-ақ АҚШ Кубаға қаражат беретін халықаралық қаржы ұйымдарды қаржыландырудан бас тартты.

2004 жылы санкциялар соңғы рет қатандатылды. Маусымда АҚШ азаматтарының Кубаға бару ережелері қатандатылды. Мәселен, жаңа нормаларға сәйкес АҚШ азаматтарының Кубаға туыстарымен кездесу үшін баруы 14 күннен аспауы тиіс және тек үш жылдан соң ғана қайта бара алатын болды, бұл ретте туыстарға 1,2 мың АҚШ

долларын беруге болады, ал күніне 50¹⁰ доллардан артық жұмсамау қажет болатын. Осы жылдың қазанында Куба сигарасын сатып алуға қосымша тыйым салу (импортты бұзғаны үшін жеке тұлғалар үшін 250 мың АҚШ долларға дейін және заңда тұлғалар үшін 1 миллион долларға дейін айыппұл енгізілді, оған қоса тәртіп бұзушыларға он жылға дейін түрмеде жазасын өтеу шарасы) енгізілді¹¹.

АҚШ санкцияларды алып тастау талабы ретінде саяси режимді демократияландыруды, Кубада адам құқықтарын сақтауды, сондай-ақ Кубаның басқа елдермен әскери ынтымақтастықты тоқтауын талап етті және талап етуін жалғастыруда.

АҚШ үкіметінің Кубаға қарсы белгілеген экономикалық санкциялары Куба экономикасына үлкен шығын әкелді және оның дамуына елеулі ықпал етті.

Формальды түрде Кубадағы адам құқықтарын сақтауды өзінің мақсаты етіп қойып отырған америкалық эмбарго салдарынан құқықтары үшін АҚШ күресіп отырған Куба халқының зардап шегуі парадокс болып табылады. Мәселен, мысалы, эмбарго тамақ және ауыз суының, дәрі-дәрмектер мен медициналық жабдықтардың жетіспеуіне әкелді. Оған қоса, эмбарго екі елдің адамдары арасындағы қарым-қатынастарға кедергі келтірді, бұл сондай-ақ кубалықтар үшін ақпараттық оқшаулануға (2000 жылдан бастап Куба мен АҚШ арасындағы телефон желілері Куба үкіметінің бастамасы бойынша ажыратылды) әкелді¹².

Алайда эмбарго АҚШ-қа да зиянын тигізді. Біріншіден, таза экономикалық тұрғыдан – америкалық компаниялар Куба нарығында жұмыс істей алмайды. Екіншіден, қалыптасқан ахуал Кубаның өзінде Америкаға қарсы насихатты және бүкіл әлем бойынша Америкаға қарсы көңіл-күйдің өсуін күшейте түседі. Кубаның саясаткерлері жағдайда пайдалана отырып, басқа елдермен (Венесуэламен әріптестікті, Қытаймен сауда қатынастарын күшейтуді мысал ретінде келтіруге болады) саяси одақ құрды.

БҰҰ Бас Ассамблеясы 1992 жылдан бастап жыл сайын АҚШ-қа Кубаға қатысты сауда эмбаргосын алып тастау талабымен резолюциялар шығарды. 2014 жылғы қазанда БҰҰ Бас Ассамблеясының оқшаулауды тоқтату қажеттілігі туралы 23 резолюциясы қабылданды. Өртүрлі халықаралық құқық қорғау және гуманитарлық ұйымдар, Иоанн Павел II және Бенедикт XVI Рим Папалары, сондай-ақ көптеген саяси және қоғам қайраткерлері эмбаргоның алып тастауға шақырды.

Оған қоса, Кубада билік басына Рауль Кастро келген соң елде экономикалық саясат бірте-бірте өзгере бастады – кәсіпкерлік қызметтің рұқсат етілген түрлерінің саны кеңейтілді¹³, аздаған жеке бизнес көлеңкеден шығып, гүлдене бастады.

Нәтижесінде, 2014 жылдың соңында АҚШ Президенті Барак Обама Кубамен қарым-қатынастардың қалпына келу процесінің басталғаны туралы жариялады. Куба революциясынан кейін бірінші рет екі елдің көшбасшылары телефон бойынша 2014 жылғы 16 желтоқсанда сөйлесті¹⁴. Елдер арасындағы қарым-қатынастарды жақсарту жөніндегі бастамаға тұрақты саяси байланыстар, дипломатиялық қатынастарды қалпына келтіру, сапарларға шектеулерді алып тастау, америкалық кредиттік карталарды пайдалану, сауда мен инвестициялық жобаларға бірқатар шектеулерді алып тастау кіреді. Алайда негізгі кедергі – Кубада адам құқығын сақтау және саяси тұтқындарды босату талаптары АҚШ-тың пікірі бойынша алынған жоқ. Осыған байланысты АҚШ Конгресінің эмбаргоны алып тастауы – жақын болашақтың іске аспайтын болып отыр.

Алайда оң өзгерістер бірден байқала бастады: Кубаға бару ережелерін жеңілдету, 2015 жылғы қаңтарда жеке тұлғалардың шығыстарына лимит алынды және Кубадан

¹⁰ http://www.rg.ru/2004/07/02/ostrov_svobody.html

¹¹ <http://www.rg.ru/2004/10/12/amerikantsy.html>

¹² <http://m.lenta.ru/world/2000/12/08/cuba/>

¹³ <http://www.buenolatina.ru/news.php?id=530>

http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2010/12/101218_rn_cuba_reform.shtml

http://www.bbc.co.uk/russian/rolling_news/2010/12/101218_rn_cuba_reform.shtml

¹⁴ <http://www.forbes.ru/news/276037-ssha-i-kuba-dogovorilis-o-vosstanovlenii-dipotnoshenii>

тауарларды әкелуге лимит көтерілді¹⁵; Кубаға құрылыс жабдықтары мен ауыл шаруашылығы техникасын экспорттауға рұқсат етілді¹⁶; ақпанда бұрын экспортқа тыйым салынған америкалық компаниялардың бірқатар өнімдерін жеткізу басталды¹⁷; 2015 жылғы наурызда Куба аумағында жүргізілген төлем карточкалары бойынша транзакциялар оқшаулаудан алынып тасталды¹⁸; мемлекеттер арасында телефон байланысы қалпына келтірілді¹⁹; тікелей әуе қатынастары қалпына келтірілді²⁰; мамырда паромдық қатынасқа рұқсат берілді және бірінші америкалық компания Кубаға жүк тасымалдауға рұқсат алды²¹.

Қарым-қатынастардың және саяси диалогтың қалпына келуі біздің көз алдымызда болып жатыр. Бұл ретте, екі елдің саясаткерлері санкциялардың толық алынып тасталуына дейін әлі ұзақ уақыт қажет екендігі мойындайды. Алайда, диалогқа қатысушылардың пікірінше оң өзгерістер бұл процесті кері қайтара аламайды.

Осылайша, екі тарихи мысалдан, бір жағынан, экономикалық санкцияларды қолданудың – кең таратылған практика екендігін және кез келген жағдайда бұл әдістің әскери емес қысым болып табылатындығын, бұл демократиялық және этикалық нормаларға сәйкес келетіндігін көруге болады. Екінші жағынан, санкциялар екі жаққа да ықпал етеді және бұл процеске қатысушы барлық елдер экономикалық тұрғыдан ұтылады. Бұл тұрғыдан, экономикалық санкцияларды қарастыра отырып, оның ауыртпалығы елдердің халқына түсетіндігін және саясаткерлердің геосаяси амбициялары үшін ақыны қарапайым халық төлейтіндігін естен шығармау қажет.

Әдебиеттердің тізімі:

1. Gary Clyde Hufbauer, Jeffrey J. Schott, Kimberly Ann Elliott, and Barbara Oegg. *Economic Sanctions Reconsidered*, 3rd edition. November 2007;
2. <http://banks.academic.ru/> Экономикалық санкциялар тарихы, Банк энциклопедиясы, 2013г.;
3. «1918-2003 халықаралық қарым-қатынастардың жүйелік тарихы», РҒА Әлемдік экономика және халықаралық қарым-қатынастар институты, Мәскеу, 2003ж.;
4. «Мосты» ақпараттық-талдау басылымы <http://www.ictsd.org/volume 2 - number 5> «Поправка Джексона-Вэника – раздражитель торговых отношений», 2009 жылғы 25 шілде; АҚШ Беларусьпен қалыпты сауда қатынастары режимінің қолданысын ұзартты, 2010 ж., 30 маусым; АҚШ Джексон-Вэник түзетулері Ресейге және Молдоваға қатысты алып тасталынды, 2012 жылғы 17 желтоқсан;
5. «Expert Online» электрондық басылымдары <http://expert.ru/2012/12/21/mertvaya-popravka/>, <http://expert.ru/2012/07/19/normalnyie-torgovyie-otnosheniya/>
6. РиаНовости <http://ria.ru/economy/20020523/152276.html> <http://ria.ru/spravka/20121116/911003918.html>
7. <http://lenta.ru/news/2012/12/20/cancel/>

¹⁵ <http://ria.ru/world/20150115/1042727391.html>

¹⁶ <http://ria.ru/world/20150115/1042779188.html>

¹⁷ <http://ria.ru/economy/20150220/1048711865.html>

¹⁸ <http://ria.ru/world/20150301/1050219027.html>

¹⁹ <http://ria.ru/world/20150311/1052080200.html>

²⁰ <http://ria.ru/world/20150317/1053080635.html>

²¹ <http://ria.ru/world/20150506/1062780877.html>

**Қазақстан БСҰ-ға кіргеннен кейінгі
Қазақстан өңірлерінің экономикалық ахуалы
(Қызылорда облысының мысалы үшін)**

Шек Н.А. – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қызылорда филиалы директорының орынбасары

Қазақстанның Бүкіләлемдік сауда ұйымына кіру шарасы 1996 жылдың 26 қаңтарында БСҰ Секретариатына Қазақстанның бұл халықаралық ұйымға кіруі туралы ресми өтініші берілгеннен басталды.

Қазақстан 2003 жылы БСҰ-ға қосылудың ақпараттық кезеңін аяқтап, БСҰ мүшелігінің талаптарын анықтайтын Жұмыс тобының мүше- елдерімен келіссөз жүргізудің белсенді фазасына қадам басты [1].

2015 жылы Қазақстанның БСҰ-ға кіруі әбден мүмкін.

Қазақстанның БСҰ-ға кіруі Қызылорда облысының экономикасына қалай әсер ететінін келесі мақалада тарқатып көрейік.

БСҰ: мақсаттары, принциптері және функциялары

Бүкіләлемдік сауда ұйымы 1947 жылы күшіне ие болған тарифтер мен сауда бойынша Бас келісім (ТСБК) негізінде құрылды. Екінші дүниежүзілік соғыстың бітісімен, әлемнің алдыңғы қатарлы елдері өзара сауда-саттықта кедергілерді болдырмау – аса қажет іс екенін түсінді. ТСБК аясында келісімге келген елдер тарифтерді қысқарту, сонан соң антидемпинг және тарифтік емес шаралар туралы бірқатар келіссөздер (раундтар) жүргізді. Келісімнің әрекет етуі халықаралық сауданың дамуына, соған сәйкес серіктес елдерде экономиканың өсуіне ықпалын тигізді.

БСҰ 1986-1994 жылдардағы Уругвайлық раундтың келіссөздері негізінде қаланды (1947 жылы өткізілген сегіз раундтың біреуі), осы жылдар аралығында ұйым мүшелерінің саяси-сауда қатынастарын реттемелейтін Келісімдер пакеті қабылданды. БСҰ 1995 жылдың 1 қаңтарынан бастап жұмыс жасап келеді. Сол кезден бері ТСБК-ның әрекет ету ауқымы интеллектуалды меншіктің қызметтері мен құқықтарын саудалау аясында қол жеткізген келісімдер тарапынан айтарлықтай кеңейді.

ТСБК/БСҰ-ның негізге алынатын принциптері:

- сауда-саттықта анағұрлым қолайлы жағдай режимін өзара ұсыну;
- шетелде шығарылған тауарлар мен қызметтерге ұлттық режимді өзара ұсыну;
- тарифтік әдістермен сауданы барынша реттеу;
- сандық және өзге де шектеулерді қолданудан бас тарту;
- сауда саясатының транспаренттілігі;
- сауда дауларын кеңестер, келіссөздер және т.б. жолдармен шешу болып табылады

[2].

БСҰ-ның негізгі қызметтеріне – 50-ден астам Көпжақты сауда келісімдерінің орындалуын бақылау, мүдделі мүше-елдер арасында келіссөздер жүргізу, олардың арасындағы даудамайларды шешу, мүше-елдердің ішкі сауда саясатын мониторингілеу, дамушы елдерге техникалық жәрдем беру, халықаралық маманданған ұйымдармен жұмыс жасау жатады [2].

Мемлекеттер БСҰ-ға кіріп, өздерінің өндірушілеріне БСҰ-ға мүше емес елдердің алдында бәсекелестік басымдылығы жоғары ұйымның мүше-елдерінің сауда серіктестерімен тауарлар мен қызметтердің әлемдік нарығына тең дәрежеде жұмыс жасауға, сауда қатынастарының тұрақтылығы мен даму келешегі болжамдығына жол ашады.

2014 жылдың 26 маусымында БСҰ-ның құрамына 160 ел кірді [2]. БСҰ мүшеліктің экономикалық және саяси пайдасын насихаттайды, оған – кірістерді көбейту, халықтың жұмыспен қамтылуын өсіру, сыртқы экономикалық жұмыстың тиімділігін

арттыру, лоббилендіруден қорғау, паракорлықпен күресу, барлық қатысушылар үшін тең жағдайдың жасалуын қамтамасыз ету, халықаралық тұрақтылықты күшейту кіреді.

Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық даму ахуалы

Қызылорда облысы Қазақстан Республикасында ауданы жағынан үшінші орынды алады, оның жалпы ауданы 226 мың шаршы километрді алып жатыр. Халқының тығыздығы бір шаршы километрге 3,3 адамнан келеді. Облыс орталығы – 240 мың тұрғыны бар Қызылорда қаласы.

Халықтың экономикалық белсенді бөлігі жалпы облыс тұрғындарының¹ тек 48 % немесе 362 мың адамды құрайды. Облыс экономикасында 344 мың адам жұмыспен қамтылған, олардың 66,3% – жалдамалы еңбек етушілер, 33,7% – дербес жұмыспен қамтылғандар. Жұмыссыздық деңгейі – 5,0% [3].

Қызылорда облысы аграрлы-индустриялық өңір болып табылады. Облыс өзінің анағұрлым экономикалық әлуеттілігімен және табиғи ресурстарымен көзге түседі. Егер бұрын ІАӨ-дағы жалпы индустриялық бөлік тек 3% құраса, қазіргі таңда ол 49,4 % құрайды.

Статистикалық деректерге сүйенсек [3], 2014 жылы облыста 1132,0 млрд. теңгеге өндірістік өнім шығарылды, соның ішінде кен өндіруші өнеркәсіп пен сумен жабдықтау - 1024,1 млрд.теңгені, арна жүргізу жүйесі, қоқыстарды жинау мен таратуды бақылау – 6,9 млрд. теңгені құрады. Соңғы жылы өңдеу өнеркәсібінің өндіріс көлемдері - 7,4%-ға, яғни 73,5 млрд. теңгеге, электрмен жабдықтау, газ бен бу беру және ауа кондиционерлілігі – 7,4%-ға, яғни 27,5 млрд. теңгеге өскені байқалды. Көріп отырғанымыздай, өңірдің 90,5% өндірістік өнімін кен өндіру салалары береді екен.

Қызылорда облысының жер қойнауы пайдалы қазбаларға бай. Мұнда тұз бен кварц құмынан бастап ванадий, алтын мен уранға дейін бәрі бар. Өңірдің уран өндіретін кен орындары әлемдегі ең бір бай кен орындары болып табылады, ал қорғасын-мырыш кендерінің қорлары бойынша «Шалқия» кен орнының әлемде теңдесі жоқ.

Мырыштың жалпы қоры 8 миллион тоннаға, қорғасын 2 миллион тоннаға бағаланады [4]. Қазіргі таңда Шиелі ауданында ванадий өндіру жүріп жатыр. Бағалау бойынша мұнда әлемдегі қордың 25%-ын осы бағалы қазба түрі [5] алып жатыр. Ванадийді құрылыс жұмыстарында пайдалану жұмыстың өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, бұл өңірде кадмийдің, германийдің, алтынның, күмістің, селеннің, темір рудаларының, фосфориттердің, молибденді-ванадий және цирконды-титан кендерінің қорлары табылған. Сонымен қатар, пайдалы металл емес қазбалар кеңінен тараған, олар: кірпіш қиыршықтары, керамзитті шикізат, құмды-қиыршық тасты материалдар, құрылыс және силикатты құралдарға арналған құмдар, құрылыс тастары, әк өндірісіне арналған әк тастар [4]. Ал облыстың ең басты байлығы – бұл мұнай мен газ.

Келешекте жылына 4 млн. тоннаға дейін кен өндіретін кен-қазба комбинатын, ферроқорыту және шыны зауыттарын, құс фабрикаларын, қоспа жем өндіретін зауыттар салу жоспарда бар.

2014 жылы химиялық реагенттер, автокөлік шиналарын, мия тамырын қайта өңдеу зауыттары, сынаптан тұратын токсинді энергияны үнемдейтін шамдарды жинап, утилизациялау бойынша желілер, қиыршықтас шығару зауыттары іске қосылып, ауқымдары кеңейтілді. Сонымен қатар, осы жылы «Бейнеу-Бозой-Шымкент» магистральді газ құбырларының құрылысы аяқталып, Арал балық өндіру зауыты қайта іске қосылды [6].

---

¹ 01.12.2014 жыл деңгейіне облыс халқының саны – 752,1 мың адам.

Шикізат емес секторында йодталған ас тұзын, полиэтиленді құбырлар мен темірбетонды құралдар шығару бойынша тұрақты түрде өндірістер жұмыс жасап жатыр. Ас тұзын облыс Ресейге («Славяна» СМ), Қытайға, Жапонияға, БАӘ және т.б. елдерге экспорттайды [7]. Облыстың барлық аудандарында өнеркәсіп зоналары ашылып жатыр.

Қызылорда облысы республикадағы 90% күрішті өндіреді. Ол – суаландыратын егін шаруашылық аймағы болып табылады. Арал дағдарысы мен жер ресурстарын пайдаланудағы маңызды кемшіліктер суаландырылатын жерлерде биік емес қайтарымдардың пайда болуына әкеп соқтырды, олардың басым бөліктерін су мен тұз басып кетті.

Осыған байланысты, егін шаруашылығын диверсификациялау мақсатында тамшылай суару әдісін қолдана отырып, басқа дақылдарды өсіру үшін субсидийлерді көбейту жоспарлануда.

Облыста «Құлан» жобасы, сондай-ақ «Алтын асық», «Сыбаға» бағдарламалары аясында «Аграрлық несие корпорациясы» АҚ арқылы тайпалық мал сатып алу бойынша жүйелі жұмыстар ұйымдастырылуда. Мемлекеттік мал дәрігерлік ұйымдардың материалдық-техникалық жағдайын жабдықтауды жақсартуға анағұрлым қаржы қаралған [6]. Бұл аймақтың ет өніміне деген ішкі тұтынушылығын және оны экспорттауды қанағаттандыруға толық мүмкіндік береді.

Ауылшаруашылық өнімінің (қызметінің) жалпы өнідірісі 2014 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында 46,7 млрд. теңгені, соның ішінде мал шаруашылығы – 19,7 млрд. теңгені, егін шаруашылығы – 27,0 млрд. теңгені құрады [3].

Облыстың географиялық жағдайы, табиғи-ресурстық, өндірістік және ғылыми-техникалық әлеуеті еліміздің оңтүстік аймақтарындағы логистикалық қажеттіліктерді қамтамасыз етеді. Жібек жолының бір шеті ежелден бері Қызылорда облысы аумағының үстінен өтеді.

«Батыс Еуропа – Батыс Қытай» автомагистралінің құрылысы аяқталып қалды. Трассаның облыс аумағында алып жатқан ұзындығы – 812 км, құны - 184 млрд. теңге. Ол облыстың 7 ауданы мен Қызылорда қаласын түгел қамтып жатыр. Жоғары комфорттағы Қызылорда-Астана бағыттарындағы «Тұлпар-Тальго» жоғары жылдамдықта жүретін жолаушы тасымалдайтын поездар іске қосылды.

«Батыс Еуропа - Батыс Қытай» автомагистралінің 33 учаскесінде қызметтік инфрақұрылымның жұмысы басталды. «Жалағаш – Жосалы» және «Самара – Шымкент – Жаңақорған – Түгіскен – Келинтөбе» облыстық маңызы бар автокөлік жолдары күрделі жөндеуден өтті [6].

Елеулі қаражат басқа автокөлік жолдарын төсеуге, халықаралық авиахабарландырулар орнатуға (РФ, БАӘ, ҚХР және Туркиямен), Сырдария арқылы өтетін көпірлер құрылысына, аудан орталықтарын газбен қамтамасыз ету үшін бұрып апаратын газ құбырларын салуға бағытталып отыр.

Облыс аумағында космодром-ғарыш айлағы – Байқоңыр орналасқан. Туристтік саланы дамытуға зор мүмкіндіктер бар.

Облыс халықаралық қаржы ұйымдарымен белсенді жұмыс жасайды. ЕҚДБ-мен 8 жоба жасалып, оның 7-уі облыс орталығының инфрақұрылымын дамытуға бағытталып отыр. Исламдық Даму Банкі және Азиялық Даму Банкімен келіссөздер жүргізіліп жатыр.

Кеден статистикасының көрсеткіштері бойынша [8] 2014 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында Қызылорда облысының сыртқы сауда айналымы 3157,1 млн. АҚШ долларын құрады (Ресей және Беларусь Республикасын санамағанда).

Импорттың негізгі бөлігінің құрылымы (57,3%) машиналардан, құрал-саймандардан, көлік құралдарынан, аспаптар мен аппараттардан тұрады, 24,8% - металдар мен металдан жасалған бұйымдар, 9,1% – химиялық өнімдер мен оған қатысты өндіріс салалары (каучук пен пластмассаны қосқанда), 1,6% – құрылыс материалдары алып жатыр.

2014 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында облыстан 2974,6 млн. АҚШ долларына тауар экспортқа шығарылды немесе 2013 жылдың осы кезеңдерімен салыстырғанда 42,4%-ға төмендеді. Облыстың 99,3% экспорты – отын-энергетикалық тауарлар.

Қазақстанның БСҰ-ға кіргеннен кейін

Қызылорда облысының экономикалық ахуалы

Қазақстан ашық суға шығатын жолы жоқ және өз тұрғысында көлемі жағынан шағын рыногы бар ел. Осыған байланысты ел экономикасының көлемін және оның даму қарқынын ескеретін БСҰ-ның Қазақстанның БСҰ-ға кіруіне көзқарасы ерекше.

Қызылорда облысы көлемі жағынан кең алқапты алып жатса да, ондағы халықтың тығыздығы төмен. Дегенмен, табиғи қазба байлықтардың болуы мен инфрақұрылымдық жобалардың жұмыс жасауы болашақта көші-қондық сальдоның оң көрсеткішін береді деген үмітке жетелейді.

Шаруашылықты газификациялау, атом энергетикасын дамыту, жел мен күннің қуат көздерін пайдалану мүмкіндіктері болашақта өндірістік өнімнің өзіндік құнын анағұрлым төмендетеді және облысқа бәсекелесу басымдылығын арттыруға қол жеткізу үшін мүмкіндік береді. БСҰ-ның қолайлы жағдайлары өндірістік өнімді әлемдік нарыққа шығаруға бірдей мүмкіндіктер жасайды. Мұнымен қоса, тамақ өндірісі сияқты сала мемлекеттің қолдауынсыз, дамымай-ақ, жойылып кетуі де мүмкін. Бұл егін және мал шаруашылықтарын көтеруге кедергі жасап отырған қиын климаттық жағдайларға байланысты болып отыр.

Арал теңізінің кебуі салдарынан экологиялық дағдарыс күшейді, бұл онсыз да құнарсыз жерді тұзбен басты.

БСҰ-ның қолайлы тарифтік жағдайлары ет, балық, күріш өнімдерін экспорттауға мүмкіндік береді. Дегенмен ішкі нарықта алыс шетелдерден (Канада, АҚШ және т.б.) келетін тауарлардың пайда болуы бәсекелестіктің күшеюіне әкеледі. Әсіресе қызылордалықтарға тауық етін өндіруде бәсекеге түсу қиын болады. Осы тұрғыда мемлекет тарапынан өз мерзімінде қолдау көрсету өте қажет.

Күріш өндірісінің жоғары капитал өндірісінде болуына сәйкес, жергілікті күріш өнімінің өзіндік бағасы шетел аналогынан төмен. Олай бола тұрса да жергілікті күріш өнімінің дәм және сорт ерекшеліктері шетел және қазақстандық тұтынушылардың біздің өнімге деген сұраныстарын жоғалтпайды деген үміт береді.

Қазақстанда қаржы нарығына жолдың ашылуына байланысты шетелдің қаржы ұйымдарында несие сыйақылары төмендейді және банктік қызметтердің ауқымы кеңейеді деп күтілуде. Бұл аймақтағы кіші және орта бизнестердің белсенді түрде дамуына ықпал жасайды.

БСҰ-ның мүшелігінде болу шетел инвестициясы мен заманауи технологиялардың дамуының, қаржы, көлік және телебайланыс қызметтерін либерализациялаудың, БСҰ барлық мүшелерімен қолайлы режимде болудың, тауар тасымалдаудың қосымша және қолайлы жолдарын жасаудың, халықаралық сапа стандарттарын пайдалануды кеңейтудің арқасында басталған диверсификация процесіне қолдау көрсетеді.

Импорт ауқымының кеңеюіне байланысты тұтынушы тауарлардың кең түрін анағұрлым төмен бағада тандай алады. Осыған сәйкес, «алыпсатарлық» бизнеспен айналысатын жеке кіші сауда кәсіпорындарының дамуы әзірден-ақ қауіп үстінде.

Мерзімдік шегерімдерді жиі жүргізіп отыратын Sella, Mango, Nike, Adidas, O'stin, Koton, LC Waikiki, Kimex, Kari, Tom Farr, United colours of Benetton және т.б. сол сияқты бренд тауарларын сататын бутиктері бар супермаркеттердің саны күн санап өсуде және бұл «алыпсатарларға» залалын тигізіп отыр.

БСҰ-ға кіру мұндай бәсекелестікті күшейтеді. Десе де, өкімет тарапынан жаңа жұмыс орындарының ашылуы, жұмыспен қамтылудың іске асып жатқан Жол карталары, облыс экономикасын дамытуға талап етілетін мамандықтар бойынша әлемнің алдыңғы қатарлы ЖОО-да жастарды оқытуға бөлінген гранттар бойынша жасалып жатқан іс-

шаралардың нәтижесі, кейбір сарапшылардың болжауларындай болашақта халық үшін соншалықты аянышты болмауына үміт отын ұялатады.

Еліміздің БСҰ-ға кіруі Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкіне әсері

Қазақстан БСҰ-ға кіргеннен кейін өтпелі кезең шамамен 2020 жылдарға таман аяқталады [9]. Шетелдің банктер мен сақтандыру (қайта сақтандыру) компаниялар белгіленген талаптарды сақтай отырып, ел аумағында өзінің бөлімшелерін еркін аша алады. Республиканың қаржы нарығында РФ, ҚХР, АҚШ, БО елдерінің сақтандыру компаниялары және банктік мекемелері көбейеді деп болжалануда.

Осыған байланысты бойынша ҚР Ұлттық Банкінің қаржы тұтынушыларының құқықтарын қорғау шараларын қатаңдату бойынша сұрақтары орын алып отыр. Сондықтан Қазақстан шетелдік және қазақстандық қаржы ұйымдарына қатысты қаржы нарығы субъектілерін бірқалыпты реттеу мәселесін шешуге кірісті. Бұл төлемдер мен ақша аудару, валюталық реттеу, заңсыз жолмен алынған ақшаның ізін жасырумен күрес, сонымен қатар салымдағы кепілдік беру бойынша қолданыстағы заңнама нормаларын сақтауға бағытталған реттеушінің қызметіне қатысты.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қызылорда филиалына келетін болсақ, ол – баға тұрақтылығын қамтамасыз ететін-реттеушінің негізгі мақсатын іске асыруға жұмыс жасайды, мемлекеттің ақша-несие саясатын жүргізуге қатысады, валюталық реттеуді, қаржы жүйесінің тұрақтылығын қамтамасыз етеді, валюталық бақылауды жүзеге асырады, қаржы қызметтері тұтынушыларының заңды мүдделерін және құқықтарын қорғаудың тиісті дәрежесіне жататын қаржы нарығын және қаржы ұйымдарын, т.б. бақылайды және қадағалайды, Ұлттық Банкінің қолма-қолсыз төлемдерді дамыту бойынша іс-шараларына қатысады, ақша-несие статистикасы және сыртқы және басқа сектордың статистикасы шегінде статистикалық қызметті жүзеге асыру бойынша Ұлттық Банкімен орындалатын функциялар аясында ведомстволық статистикалық қадағалаулар жүргізу сияқты міндеттерді орындайды.

Облыста микроқаржы ұйымдарының, сыртқы экономикалық қызметке қатысушы-кәсіпорындардың күтілудегі санын және осыған сәйкес Қазақстан Республикасының төлем балансын статистикалау бойынша, қаржы қызметтері тұтынушыларының құқықтарын қорғау, валюталық реттеу және валюталық қадағалау, құнды қағаздар нарығының банктік, сақтандыру ұйымдары және субъектілерінің жұмыстарын қадағалау бойынша ақпараттар легінің көлемін арттыруына байланысты Қызылорда филиалы келешекте жұмысты күшейтуді жоспарлап отыр.

Түйіндей келе, еліміздің БСҰ-ға кіруі Қызылорда облысы үшін оң нәтиже береді деп айтқым келеді. Ол экономиканың өсуіне, еңбек ресурстарының сапасын жақсартуға, жоғары білікті мамандар мен заманауи технологиялардың көптеп келуіне мүмкіндік туғызады; дарынды жастар еліміздің басқа өңірлеріне кетуді қояды, ауыл шаруашылық экстенсивті даму формасынан интенсивті даму формасына көшеді, тұтынушылар жиі қолданылатын неғұрлым сапалы тауарларды төмен бағамен алады. Елде қабылданған «Қазақстан 2050 даму Стратегиясын» және «Нұрлы Жол – болашаққа жол» іске асыру стратегиялық құжаттарының болуы – мұның кепілі.

Әдебиеттердің тізімі:

1. Сабина СЕКЕМБАЕВА. «Қазақстан БСҰ-ға қосылу үшін неге барды?» – 2012 жыл, <http://www.meta.kz/novosti/kazakhstan>;
2. <http://www.wto.ru>;
3. 2014 жылдың желтоқсан айы, «Қызылорда облысының әлеуметтік-экономикалық дамуы» баяндамасы, <http://kyzylorda-stat.kz/rus/pokazateli/>
4. Қызылорда облысы әкімінің ресми интернет-ресурсы, <http://e-kyzylorda.gov.kz>;
5. И. Бакеева, «А кто инвестор этого расцвета?» 2013 жыл, <http://www.express-k.kz>;

6. «Қол жеткізгеннің арқасында жаңа бастамаларға қадам басу», Қызылорда облысы әкімі Қырымбек Көшербаевтың сойлеген сөзі «//«Кызылординские вести» газеті, № 24 (17.913), 19.02.2015 ж.

7. Юрий Ли. «Белое золото» Приаралья» // «Казахстанская правда» газеті, № 33 (27909), 19.02.2015 ж.

8. 2014 жылдың қаңтар-желтоқсан айларында Қызылорда облысы бойынша сыртқы сауда-саттықтың кедендік статистикасы, <http://e.customs.kz/wps/portal/customs>;

9. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 тамызында №954 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасы қаржы секторының 2030 жылға дейін даму тұжырымдамасы.

«Жұмыс істемейтін» қарыздар мәселесін шешу жолдары

Тургульдинова К.И. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Павлодар филиалының қаржы ұйымдарын бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімінің бас маманы

Банк қызметі банктің сыртқы ортамен өзара іс-әрекет ету процесінде туындайтын түрлі сипаттағы тәуекелдермен (кредиттік, операциялық, нарықтық және т.б.) тығыз байланысты. Банк берген кредиттердің қайтарылмауы, яғни кредит тәуекелі кредит ұйымдарының табысты қызметі үшін аса қауіпті болады.

Жұмыс істемейтін қарыздар деңгейінің жоғары болуы (төлемді 90 күннен аса кешіктіру) банк секторының орнықтылығын көтеруге және Банктік қадағалау жөніндегі Базель комитетінің ұсынымдарын енгізуге негізгі кедергі болып табылады, себебі ол екінші деңгейдегі банктердің (бұдан әрі – банктер) рентабельділігін және банктердің таратып бөлінбеген пайда есебінен капиталды қалыптастыру қабілетін төмендетеді, сондай-ақ банктердің кредиттік белсенділігін шектейді. Бұл ретте, банктердің баланстарын жұмыс істемейтін активтерден «тазартуды» қамтамасыз ету жөніндегі міндетті іске асыру банктердің, сондай-ақ активтерді басқару жөніндегі жеке және мемлекеттік компаниялардың қатысуымен көпжақты тәсілді талап етеді.

Жұмыс істемейтін қарыздар – бұл бүгінгі күні Ұлттық Банк үлкен назар аударатын мәселе. Жұмыс істемейтін қарыздардың үлесін азайту бойынша мәселені шешу жұмыс істемейтін қарыздар бойынша пруденциялық лимиттерді белгілеу, заңнаманы жұмыс істемейтін қарыздарды есептен шығаруды оңайлату бөлігінде одан әрі жетілдіру, жұмыс істемейтін қарыздарды активтерді басқару жөніндегі компанияларға беру және осы компанияларда активтер мен тәуекелдерді басқарудың тиімді тетігін жасау шеңберінде жүзеге асырылатын болады.

Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық саясатының бірінші кезектегі шараларының 2014 жылға арналған жол картасын іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспарында көзделген шараларды іске асыру мақсатында «Проблемалық кредиттер қоры» акционерлік қоғамының жұмыс істеу тұжырымдамасы (бұдан әрі – Тұжырымдама) әзірленді.

Тұжырымдама «Проблемалық кредиттер қоры» акционерлік қоғамының (бұдан әрі – Қор) жұмыс істеу пайымын, Қордың банктермен жұмыс істемейтін қарыздарды иелену, жұмыс істемейтін қарыздар портфелін басқару, тәуекелдерді әділ бөлу мәселелерінде тиімді өзара іс-қимылының негізгі тәсілдерін айқындайды.

Қордың негізгі міндеті – банктерге банк жүйесіндегі несие портфелінің сапасын жақсарту және жұмыс істемейтін қарыздар деңгейінің мақсатты көрсеткіштеріне қол жеткізу (2016 жылға 10%-дан аспайтындай), оның ішінде ұлттық валютамен ұзақ мерзімді негізді қаржыландыру арқылы қол жеткізу жөніндегі стратегиялық міндеттерді орындау мақсатында балансты жұмыс істемейтін қарыздардан «тазарту» процесіне жәрдемдесу [1].

Ең үздік халықаралық практикаға сәйкес жұмыс істемейтін активтерді басқару жөніндегі орталықтандырылған мемлекеттік компаниялар тәуелсіз болуы және оларда жеткілікті түрде қаржы және кадр ресурстары, оның ішінде инвестициялық банкинг, қайта құрылымдау және жылжымайтын мүлікті бағалау саласындағы кадрлары болуы тиіс. Осыған байланысты Қорды барабар капиталдандыру және қаржыландыру түйінді факторлардың бірі болып табылады. Бұл ретте, банктерден проблемалық кредиттерді сатып алудың, бірлесіп басқарудың, туындайтын шығындарды банктермен бөлісу қажеттігін ескере отырып, осы активтерді инвесторға өткізудің немесе осы активтерді жоюдың түрлі тетіктері қарастырылатын болады.

Бұл ретте Қормен ынтымақтастық жасау мүмкіндігін банктер жұмыс істемейтін қарыздармен жұмыс жасаудың басқа қолжетімді құралдарымен (кешіру, есептен шығару, банктің негізгі банктің күмәнді және үмітсіз активтерін сатып алатын еншілес ұйымына

(бұдан әрі – КАБҰ), коллекторлық компанияларға сату және (немесе) өткізу) қатар қарауы тиіс.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Қор мен банктердің ынтымақтастығының тиімділігін арттыру үшін қолайлы жағдай жасау бойынша жұмыс жүргізеді. «Жұмыс істемейтін» қарыздардың деңгейін банктердің несиелік портфелінің 10%-дық деңгейі бойынша нысаналы көрсеткішке қол жеткізу Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің осы бағыт бойынша негізгі мақсаты болып табылады [2].

Жұмыс істемейтін кредиттердің үлесін төмендету және банктер активтерінің сапасын жақсарту мақсатында Ұлттық Банк «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қаржы ұйымдарының қызметі, екінші деңгейдегі банктердің жұмыс істемейтін кредиттері мен активтері, ақша төлемі мен аударымы және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің қызметі мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының жобасын әзірлеу жөніндегі жұмыс тобын құру туралы» 02.07.2014 жылғы № 247 бұйрық шығарды.

Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасына сәйкес жұмыс істемейтін қарыздардың жоғары деңгейі проблемаларын шешу банк секторын одан әрі дамыту мәселелерінің бірі болып табылады.

2014 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша жұмыс істемейтін қарыздардың үлесі банктердің жиынтық кредиттік портфелінің 31,2 %-ын құрады, олардың айтарлықтай үлесі міндеттемелерін қайта құрылымдауды жүргізген банктерге тиесілі. Осы көрсеткіш соңғы екі жыл бойы барынша тар диапазон шегінде (30 % – 32 % аралығында) салыстырмалы тұрақты деңгейде тұр. Бұл банктер активтердің сапасын жақсартудың берешекті қайта құрылымдауды жүргізу сияқты «классикалық» құралдарын пайдалану әлеуетінің іс жүзінде сарқылғанын айғақтайды. Активтер сапасының төмен болу проблемасын шешу үшін 2012 жылы банктердің балансын «тазартудың» бірнеше тетігі қолданысқа енгізілді. Бұл тетіктер проблемалық активтерді Қорға және банктің еншілес ұйымдарына, КАБҰ беруді, сондай-ақ банктер үшін қосымша салық міндеттемелерін туындатпастан, үмітсіз берешекті кешіру талаптарын болжайды [3].

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ерте ден қою шаралары шеңберінде банктердің несиелік портфеліндегі жұмыс істемейтін қарыздардың үлесі үшін лимиттерді қосымша енгізді (2013 жылдан бастап – несиелік портфелінің 20 %-ы, 2014 жылдан бастап – 15%-ы). Банктердің кредиттік портфельдердің сапасын жақсарту бойынша жұмысын жандандыру үшін 2016 жылғы 1 қаңтардан бастап пруденциялық норматив ретінде банктер үшін міндетті болатын жұмыс істемейтін қарыздардың 10 % деңгейдегі ең жоғары лимиті енгізіледі [3].

Банктердің несиелік портфелінің құрылымындағы жұмыс істемейтін қарыздар үлесі бойынша белгіленетін лимиттерге (2016 жылғы 1 қаңтардан бастап 10 %-дан аспайды) сәйкес келу жөніндегі талаптарды орындауы олар орындалмаған жағдайда тиісті қадағалау шаралары қолданыла отырып, белгіленген параметрге кезең-кезеңімен қол жеткізу жөніндегі іс-шаралар жоспарлары шеңберінде жүзеге асырылатын болады.

Үмітсіз несиелік берешекті кешіру кезінде қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары ескеріле отырып, спецификалық провизияларды есептен шығару және салық шығындарын мойындау тетігі қаралатын болады. Сонымен бірге салық салу бөлігінде дисконтпен және кепіл кредиторларының құқықтары күшейтіліп, активтерді КАБҰ-ға беру мүмкіндігі жөніндегі мәселе қарастырылады. Проблемалы қарыз алушылар бойынша банк құпиясын ашу, берілетін мүлік құнын бағалау мәселелерін шешу жұмыс істемейтін активтерді басқарумен айналысатын ұйымдардың қызметін күшейтуге мүмкіндік береді [2].

Сондай-ақ осы активтердің әділ құнын қалыптастыру үшін жұмыс істемейтін активтер нарығын құру қажет, бұл оларды басқаруға мүмкіндік береді. Бағалаудың нарық мойындайтын кез келген әдістемесі кредиттік портфель туралы ақпараттың айтарлықтай дәрежеде ашылуын болжайды. Бұл ретте, активтерді басқару жөніндегі компаниялардың

басқаруындағы активтерді барабар бағалау және корпоративтік басқару ашықтығының жоғары болуы жұмыс істемейтін активтермен жүргізілетін жұмысқа сыртқы инвесторлардың, оның ішінде халықаралық стрестік активтер нарықтарындағы халықаралық қаржы ұйымдарының қаражатын тартуға мүмкіндік береді.

Жұмыс істемейтін кредиттер проблемасын шешу үшін әсіресе банктердегі тәуекел-менеджмент және басқару саласында құрылымдық реформалар жүргізу қажет. Келешекте кредиттерді қайтармауын азайту мақсатында клиенттерге кредиттерді берген кезде банктер клиенттің қаржы жағдайымен және оның бизнес-жоспарымен байланысты банктің келешектегі тәуекелдерді есепке алу және бағалауы қажет.

Банктер қарыздарды есептен шығару бойынша проблемалы қарыз алушылармен жеке жұмыс жүргізуге және қарыз алушыда кірістердің болмауына байланысты есептен шығарылуға жататын қарыздарды жеке тәртіппен қарауға тиіс. Бірақ ондай қарыз алушылар шын мәнінде әлеуметтік тұрғыдан осал болуға тиіс – жалғыз басты аналар, көп балалы отбасылар және мүгедектер. Одан басқа, коллекторлық агенттіктермен тығыз байланыста өзара іс-әрекет жасауға, кредиттерді қайта құрылымдауға, сондай-ақ бұл проблемалық кредиттерді қамтамасыз ететін кепілде тұрған мүліктен өндіріп алуды жүзеге асыруға тиіс.

Қазіргі кезде қайта құрылымдаудың бірнеше нұсқасы бар: кредит беру мерзімін ұзарту, сыйақы ставкасын төмендету, қарыз алушыға кредитті төлеу бойынша мерзімін ұзарту мүмкіндігі немесе ай сайынғы төлем көлемін уақытша азайту, айыппұл санкциялары мен өсімпұлды есептен шығару, мерзімі өткен төлемдерді алдағы кезеңдерге қайта бөлу.

Кредит шешімін қабылдаған кезде қарыз алушының жағдайын бағалауды қарыз алушы өзі берген деректер негізінде ғана бағаламай, бағаланатын факторлардың кең ауқымын қосу қажет, мысалы, саладағы экономикалық жағдайды бағалауды, бәсекелестікті бағалауды және т.б.

Павлодар облысының кредит нарығындағы жағдай мынадай көрсеткіштермен сипатталады:

1-кесте

Павлодар облысы банктерінің қысқа мерзімді кредиттері

млн.теңге

	01.01. 2014 ж. жағдай бойынша	01.01.2015 ж. жағдай бойынша	өзгеріс %
Барлығы, оның ішінде	48 803.3	59 854.7	122,6
экономика салалары бойынша			
Өнеркәсіп	12 393.4	26 387.3	2 есе көп
Ауыл шаруашылығы	1 230.4	963.5	78.3
Құрылыс	4 290.4	4 476.4	104.3
Көлік	4 147.9	3 483.4	84,0
Байланыс	1.8	0.0	0
Сауда	23 666.9	20 801.6	87.9
Басқалар	3 072.5	3 742.5	121.8
кредит беру объектілері бойынша			
Оның ішінде:			
Айналым қаражатын сатып алу	41 300.7	53 819.3	130.3
Негізгі құрал-жабдықтарды сатып алу	1 880.1	486.8	25.9
Жаңа құрылыс және объектілерді қайта құру	32.0	6.1	19.1

Құрылыс және азаматтардың тұрғын үйді сатып алуы	118.1	115.2	97.5
Азаматтардың тұтынушылық мақсаттары	2 257.5	2 644.9	117.2
Лизинг	0.0	0.0	0.0
Басқа мақсаттар	3 214.9	2 782.4	86.5

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Павлодар облысының банктері берген кредиттер 2015 жылғы 01 қаңтардағы жағдай бойынша 303 673,3 млн. теңге құрады, оның ішінде: қысқа мерзімді – 59 854,7 млн. теңге (2014 жылдың басына – 48 803,3 млн. теңге), 2014 жыл үшін өсу – 11 051,4 млн. теңге немесе 18,5%, ұзақ мерзімді кредиттер – 243 818,6 млн. теңге құрады (2014 жылдың басына – 202 750,9 млн. теңге), 2014 жыл үшін өсу – 41 067,7 млн. теңге немесе 16,8% [4].

2-кесте

Павлодар облысы банктерінің ұзақ мерзімді кредиттері

млн.теңге

	01.01. 2014 ж. жағдай бойынша	01.01.2015 ж. жағдай бойынша	өзгеріс, %
Барлығы, оның ішінде:	202 750.9	243 818.6	120,3
экономика салалары бойынша			
Өнеркәсіп	21 305.8	39 626.3	186,0
Ауыл шаруашылығы	7 001.8	8 277.4	118,2
Құрылыс	3 793.3	6 211.4	163,7
Көлік	8 852.2	7 517.6	84,9
Байланыс	664.8	580.7	87,3
Сауда	35 271.0	36 571.3	103,7
Басқалар	125 862.0	145 033.9	115,2
кредит беру объектілері бойынша			
Айналым қаражатын сатып алу	25 930.2	32 659.0	125.9
Негізгі құрал-жабдықтарды сатып алу	20 865.6	30 624.4	146.8
Жаңа құрылыс және объектілерді қайта құру	10 460.8	15 165.4	145.0
Құрылыс және азаматтардың тұрғын үйді сатып алуы	35 582.3	39 696.1	111.6
Азаматтардың тұтынушылық мақсаттары	76 437.8	88 616.7	115.9
Лизинг	257.3	188.8	73.4
Басқа мақсаттар	33 216.9	36 868.2	111

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Сөйтіп, Павлодар облысы банктерінің кредит портфеліндегі негізгі жеке үлес салмағы 2015 жылғы 01 қаңтарға ұзақ мерзімді кредиттерге тиесілі - 243 818,6 млн.теңге немесе 80,3% (2014 жылдың басына – 202 750,9 млн.теңге немесе 80,6%), 2014 жыл үшін өсу 41 067,7 млн.теңге немесе 16,8 % құрады [4].

**Кредит беру объектілері бойынша заңды тұлғалардың
кредиттері бойынша мерзімі өткен берешек**

	01.01. 2014 ж. жағдай бойынша		01.01.2015 ж. жағдай бойынша	
	млн.теңге	жеке үлес салмағы (%)	млн.теңге	жеке үлес салмағы (%)
Кредит беру объектілері бойынша барлығы	11 090.0	100	10 682.4	100
оның ішінде:				
Айналым қаражатын сатып алу	5 756.9	51.9	5 812.6	54.4
Негізгі құрал-жабдықтарды сатып алу	1 100.6	9.9	819.9	7.7
Жаңа құрылыс және объектілерді қайта құру	269.7	2.4	262.0	2.5
Лизинг	84.7	0.8	82.3	0.8
Басқа мақсаттар	3 878.0	35.0	3 705.6	34.6

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

4-кесте

**Кредит беру объектілері бойынша жеке тұлғалардың
кредиттері бойынша мерзімі өткен берешек**

	01.01. 2014 ж. жағдай бойынша		01.01.2015 ж. жағдай бойынша	
	млн.теңге	жеке үлес салмағы (%)	млн.теңге	жеке үлес салмағы (%)
Кредит беру объектілері бойынша барлығы	10 356.4	100	11 673.6	100
оның ішінде:				
Айналым қаражатын сатып алу	1 314.3	12.7	1 461.1	12.5
Негізгі құрал-жабдықтарды сатып алу	623.7	6.0	445.2	4.2
Жаңа құрылыс және объектілерді қайта құру	262.0	2.5	282.2	2.4
Құрылыс және азаматтардың тұрғын үйді сатып алуы	819.1	7.9	657.0	5.5
Азаматтардың тұтынушылық мақсаттары	5 713.2	55.2	7 015.1	60.0
Басқа мақсаттар	1 624.1	15.7	1 813.0	15.4

Дереккөзі: Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі

Павлодар облысы бойынша екінші деңгейдегі банктер жеке және заңды тұлғаларға берген кредиттер бойынша мерзімі өткен берешек 2015 жылғы 01 қаңтардағы жағдай бойынша 22 356 млн. теңге құрады немесе 909,0 млн.теңгеге көбейді (+4,2%), оның ішінде: қысқа мерзімді кредиттер бойынша – 4 328 млн. теңге (2014 жылдың басына – 3 847 млн. теңге), 2014 жыл үшін өсу – 481 млн. теңге немесе 11,1%, ұзақ мерзімді кредиттер бойынша – 18 027 млн. теңге құрады (2014 жылдың басына – 17 599 млн. теңге), 2014 жыл үшін өсу – 428 млн. теңге немесе 2,4%. Бұл ретте ұзақ мерзімді кредиттер бойынша жеке тұлғалардың мерзімі өткен берешегі негізгі үлес салмағын құрайды немесе 61,8% (11 141,1 млн.теңге) [4].

Нәтижесінде 2015 жылғы 01 қаңтардағы жағдай бойынша мерзімі өткен кредиттер үлесі өңір банктерінің жиынтық несие портфелінің 7,4% құрады немесе 2014 жылғы 01 қаңтармен салыстырғанда 1,5% азайды (2015 жылғы 01 қаңтарға - 8,9%).

Жоғарыда келтірілген кестелерден белгілі болғандай, заңды тұлғалардың мерзімі өткен берешегіндегі негізгі үлес салмағы айналым қаражатын толықтыруға берілген кредиттер құрайды немесе 54,4%.

Тұтынушылық мақсаттарға берілген кредиттерге жеке тұлғалардың мерзімі өткен берешегінің жалпы көлемінде негізгі үлес салмағы тиесілі, дәлірек айтқанда 2015 жылғы 01 қаңтардағы жағдай бойынша 60%, бұл ретте 2014 жылғы 01 қаңтармен салыстырғанда өсу 4,8% байқалады.

Жеке тұлғаларға берілген (жер мен жылжымайтын мүлік кепіліне берілген) ипотекалық кредиттер бойынша мерзімі өткен берешекке 2015 жылғы 01 қаңтарға жеке тұлғалардың мерзімі өткен бүкіл берешегінің 37,5% тиесілі (2014 жылғы 01 қаңтарға - 43,3%).

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Павлодар филиалы (бұдан әрі – Павлодар филиалы) қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бойынша жүктелген функциялар шеңберінде қаржылық қызметтерді тұтынушылардың өтініштерін қарау және проблемалы қарыз алушыларға жәрдемдесу бойынша жұмыс жүргізеді.

Павлодар филиалына түскен өтініштерді талдауға сәйкес өңір банктерінің проблемалық қарыздарымен жұмыстың негізгі құралдары: қарыздарды қайта құрылымдау, қайта қаржыландыру, өте аз - есептен шығару.

2014 жылғы қарашадан бастап Павлодар филиалында өңірдің қаржы ұйымдарының қаржылық қызметтерді ұсынуымен байланысты мәселелер бойынша кеңес беру және құқықтық көмек көрсету үшін азаматтарды қабылдау бойынша «Қоғамдық қабылдау бөлмесі» ашылды.

2015 жылдың басынан бастап түскен қаржылық қызметтерді тұтынушылардың өтініштерін қарау және келу нәтижелері бойынша 12 проблемалы қарыз алушы (оның ішінде 3 ипотекалық қарыз алушы) бойынша қарыз алушыларға проблемалы мәселелерді шешуде жәрдем көрсету, жағдайды реттеу мүмкіндігін қарау туралы, банктің, қарыз алушының және Павлодар филиалы өкілдерінің бірлескен кездесулерін өткізу туралы хаттар банктерге жіберілді. Өңір банктерінің Павлодар филиалының хаттарын қарау нәтижелері бойынша мынадай шешімдер қабылданып, іс-шаралар өткізілді:

– Павлодар филиалының, банк өкілдерінің және қарыз алушының кездесуі өткізілді
– **1 қарыз алушы бойынша;**

– қарыз беруші өтініш пен төлемге қабілеттілігін растайтын құжаттарды ұсынған кезде, қарыз бойынша төлемді ұзарту мүмкіндігін беру туралы мәселені уәкілетті органның қарауы – **1 қарыз алушы бойынша;**

– түсініктемелер мен қарызды өтеудің өзара тиімді жолдарын талқылау үшін қарыз алушыны банкке шақыру – **1 қарыз алушы бойынша;**

– мерзімі өткен берешекті өтеген жағдайда және/немесе банкке өтінішпен және ауыр қаржылық жағдайын растайтын құжаттармен өтінген кезде төлемдік талап-тапсырмаларды кері қайтару мүмкіндігін қарастыру – **3 қарыз алушы бойынша;**

– қарыз алушы банкпен келісуі бойынша қарыз бөлігін төлеген жағдайда берешек бөлігін есептен шығару мүмкіндігін қарастыру – **1 қарыз алушы бойынша**;

– қарыз алушының бөліп төлеу туралы сот шешімін орындауы және берешек бөлігін есептен шығару туралы мәселе банктің уәкілетті органының қарауына шығарылды – **1 қарыз алушы бойынша**.

Сөйтіп, Ұлттық Банк жұмыс істемейтін қарыздар проблемасын шешу жолдарын іздеу, ақпараттық – түсіндірме жұмысын жүргізу бойынша және банктер мен заемшылардың міндеттемелері бөлігінде заемшылар арасында дұрыс насихат жүргізу, тұрғындардың қаржылық сауаттылығын жоғарылату бойынша жұмысты жалғастырады.

Әдебиеттердің тізімі:

1. «Проблемалық кредиттер қоры» акционерлік қоғамының жұмыс істеу тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 27 мамырдағы № 96 қаулысы;

2. «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 тамыздағы № 954 қаулысы;

3. «Қазақстан Республикасы ақша-кредит саясатының 2015 жылға арналған негізгі бағыттары» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2015 жылғы 25 ақпандағы № 30 қаулысы;

4. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» республикалық мемлекеттік мекемесі Павлодар филиалының статистикалық бюллетені 2014 жылғы желтоқсан және 2015 жылғы қаңтар үшін.

Тұрғындардың қаржылық сауаттылығын арттыру – әл-ауқатқа апаратын жол.

Худякова А.В. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының қаржылық ұйымдарды бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімінің бастығы.

Қазіргі күні қаржы әлемі бұрынғыға қарағанда күрделі болып келеді. Инвестициялау, жинақтау, кредиттеу мүмкіндіктері зор болғандығы соншалық, осы мәселелерді білмейтін адамға қаржы құралдарын пайдалану кезінде неге көңіл бөлу және қандай мүмкіндіктерге ден қою керектігін анықтау қиын. Сондықтан, әр адам өзінің қаржылық сауаттылығын арттыруға мүдделі болу керек.

Жыл сайын Қазақстанда ғана емес, сонымен қатар әлемнің көптеген дамыған және дамушы елдерінде халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру мәселесіне барынша көп көңіл бөлінеді. Біздің елде ғана емес, сонымен қатар басқа да елдерде қаржы ұйымдарының ұсынып отырған өнімдерін нашар білетін адамдар баршылық.

Көп елдер үшін қаржы біліміндегі жұмыс мемлекеттік стратегия ретінде бірізділікке көшкен, себебі азаматтардың қаржылық білімінің, бюджетті жоспарлау және жеткілікті үлкен жарнама аясында қаржылық өнімдерін қолдану бойынша салмақты шешімдерді қабылдау машықтарының болмауы, ұлттық ауқымды мәселеге ұласа алатын, елеулі тәуекелдерге алып келеді.

Түрлі елдерде жүргізілген зерттеулерде көрсетілгендей, қаржылық сауаттылықты оқытуды ерте жастан бастап, білім беру жүйесінің бастапқы сатысында балалар мен оқушы жастар арасында бастаған орынды.

Көптеген дүниежүзі елдерінде дербес пән ретінде немесе жеке қаржы саласындағы білімді математика курсына біріктіру жолы арқылы мектеп бағдарламасына қаржылық сауаттылықты енгізу әрекеттері белсенділік танытып отыр [1].

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің «Экономика және қаржылық сауаттылық негіздері бойынша үлгілік білім беретін бағдарламаларын бекіту туралы» 18.08.2009 ж. № 384 бұйрығына сәйкес Қазақстанда 4 бастап 11 сыныптар аралығында «Технология» пәніне экономика және қаржылық сауаттылық бойынша сабақтарды біріктіру қарастырылған [2].

Егер әрбір азаматтың қаржылық сауаттылығы жоғары деңгейде болса, онда ол тұтынушылар мен қаржы институттары арасындағы қаржылық өзара қарым-қатынастардың айқындылығын күшейтеді. Сонымен бірге халықтың қаржылық сауаттылығы деңгейінің жекелеген қаржы құралдарын тұтыну үшін талап етілетін деңгейден артта қалуы қаржылық көрсетілетін қызметтерді тұтынушылар мен олардың жеткізушілері арасындағы ақпараттық асимметрияның жоғары деңгейінің себебі болып табылады.

Осыған байланысты қаржылық көрсетілетін қызметтер және микроқаржы ұйымдарының көрсетілетін қызметтері нарығында тұтынушылардың құқықтарын пәрменді қорғауды және қаржылық сауаттылығын арттыруды тұрақты негізде қамтамасыз ету әділ, ашық және тиімді жұмыс істейтін қаржы нарығының қажетті шарты болып табылады.

Қаржы ұйымдары үшін тұтынушылардың қаржы өнімдері мен қызметтері туралы базалық білімдерін білгендері тиімді, себебі клиенттердің саны артып, менеджерлердің алдын- ала кеңес беру уақыттарын азайтуға болады. Өнімдер бойынша базалық білімі бар клиенттер менеджерлермен шарттың нақты талаптарын талқылай алады.

Сондықтан қазіргі уақытта тұрғындардың сауаттылығын арттыру мемлекет және нарық қатысушылары үшін басымдылық танытып отыр. Қаржылық сауаттылығы төмен болған жерде экономиканың өсуі де шектеулі болмақ.

Қазіргі заманғы қаржы құралдарымен ұсынылып отырған қаржылық қызметтердің шоғыры кеңейтілуде, бұл тұтынушыдан арнайы білімдер мен машықтарды талап етеді. Көбінесе қарыз алушылар несиені шартына қол қойғаннан кейін оларға жүктелетін жауапкершілікті және олардың жеке басының немесе отбасының әл-ауқатына қауіп төндіретін салдарды сезінбейді. Сондықтан алдымен өзіңіздің қаржылық мүмкіндіктеріңізді бағалап алған жөн, сондай-ақ несиені уақтылы төлей ала ма және осы шешім қарыз алушының өмірінің сапасына қалай әсер ететінін ұғыну керек [3].

Көптеген банктер «Жедел кредиттерді» беруді жүргізеді, оларды алу үшін көп құжатпен уақыт талап етілмейді. Мұндай кредиттердің артықшылығы жұмсалған қаражаттар туралы есебінің талап етілмеуінде болып отыр. Олар кепілсіз және кіріс талдауынсыз беріледі. Алайда мұндай ниеттестікке төлеу керек, сондықтан «Жедел кредиттер» ең қымбат банк өнімдерінің бірі болып табылады.

Адамның қаржылық сауаттылығы болмаса, онда ол осал болып келеді. Ол қаржы нарығының жосықсыз қатысушылары болып табылатын «қаржы пирамидасына» түсіп қалуы мүмкін, олар жоғары пайда табу үшін клиенттің білуі тиіс маңызды ақпаратты жасырып қалуы мүмкін [3].

Қаржы саласындағы қажетті білімдерді біле отырып, адамдар кез келген жағдайларда дұрыс әрекет ете алады, мысалы экономикалық дағдарыс кезінде. Сондықтан осы мәселені шешуде ең алдымен мемлекет мүдделі, өйткені бұл қаржылық жүйенің дамуына және тұрақты болуына себепші болады. Қаржылық құрылымдар да қаржылық сауаттылықты артыруға мүдделі болып келеді, өйткені ол банктердің тәуекелдерін төмендетіп, клиенттердің ниеттестігін және олардың санын арттыруға мүмкіндік береді. Азаматтар да өздерінің пайдасы үшін қаржылық қызметтерді пайдалану мүмкіндігі болу үшін, өздерінің қаржылық сауаттылығын арттыруға мүдделі болулары керек.

Сауатты тұтынушы өнімнің және қызметтің сапасына жоғары талаптар қоятындығы белгілі, бұл нарықтың тұрақты жетілдірілуіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, қаржылық сауаттылықтың деңгейінің төмен болуы бір жағынан қаржы нарығының дамуын тежейді, ал екінші жағынан адамдардың өздерінің қаржысы жайлы оңтайлы шешім қабылдау қабілеттіліктерін шектейді [4].

Міндеттерді жүзеге асыру шеңберінде қаржылық қызметтерді тұтынушылардың қаржылық сауатталығын арттару үшін біржолғы іс-шаралар емес, тұрақты әрі кешенді жұмыстар қажет. Көптеген дамыған елдердің және дамушы елдердің көпшілігінің табысты іске асырылатын, халықтың қаржылық сауаттылығын арттырудың тұрақты қолданылатын мемлекеттік бағдарламалары бар [1].

Біздің елімізде бұл міндет Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасының негізгі бағыттарының бірінде анықталды.

Осы міндеттерді жүзеге асыру мақсатында Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі орталық және жергілікті мемлекеттік органдар мен бұқаралық ақпарат құралдарының Қазақстан Республикасы халқының қаржылық сауаттылығының деңгейін арттыру бойынша қамтитын күш-жігерін үйлестіруді қамтамасыз ету керек, олар халықтың қаржылық сауаттылығының деңгейін зерттеу, жалпы білім беретін мектептерде бастауыш қаржылық білім беру бағдарламаларын енгізу, экономикалық емес мамандықтары бар жоғары оқу орындарының студенттері үшін қаржылық сауаттылық негіздері туралы курсты енгізу, бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып қаржы нарықтарына жеке жинақтарды инвестициялау туралы халықты қаржы ұйымдары, олардың өнімдері, көрсетілетін қызметтері туралы хабарлар ету және халықты оқыту жүйесін ұйымдастыру, нысаналы топтар үшін қаржылық сауаттылықты арттыру бағдарламаларын жүргізу, Ұлттық Банктің мамандандырылған оқыту веб-ресурсын қаржылық тақырыптарға арналған өзекті ақпаратпен толтыру, қаржылық көрсетілетін қызметтерді тұтынушы өзінің құқықтарын қорғау және білікті

консультация алу үшін жүгіне алатын тұрақты жұмыс істейтін Call-орталықты және қоғамдық қабылдау бөлмесін ашу [5].

Соңғы жылдары Ұлттық Банк халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша кең ауқымды жұмыстарды жүргізді. Атап айтқанда, 2012 жылы халықтың «Халықтық IPO» бағдарламасына қатысу мәселелері бойынша ақпараттық -түсіндіру науқаны шеңберінде аймақтың активтерімен кездесулер, тұрғындарға семинарлар және журналистерге пресс- конференциялар өткізілді. Бұл ретте, бұл шаралар елдің 60 қалаларын және елді мекендерін қамтыды, нәтижесінде Орталық депозитариді есепке алу жүйесінде жеке тұлғалардың атына ашылған қосалқы шоттардың санын арттыруға мүмкіндік берді [2].

Ұлттық Банк халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша жұмыстарды жүргізу үшін ауқымды спектрлі коммуникациялық каналдарын (теледидар, радио, баспа және электрондық бұқаралық ақпарат құралдардары, интернет ресурстары және басқа) белсенді қолданады. «Экономикалық сауаттылықтың халықаралық орталығы» қорының, қаржы секторы өкілдерінің, қоғам қайраткерлерінің, банктік омбудсманның қатысуымен форумдар, конференциялар, «Дөңгелек үстелдер» өткізіледі. Мұндай шараларда қаржылық сауаттылықты арттыру мәселесі бойынша пікірлермен алмасу жүзеге асырылады.

2014 жылы Ұлттық банктің ғимаратында қоғамдық қабылдау бөлмесі ашылды, қабылдау бөлмесіне қаржылық қызмет саласындағы қолданыстағы заңнама нормаларына ақыл-кеңестер мен түсіндірулерді алу үшін кез-келген тұтынушы жүгіне алады.

Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бойынша жүргізіліп жатқан жұмыстардағы аумақтық филиалдардың рөлін күшейту мақсатында 2013 жылғы 1 наурыздан бастап барлық филиалдарда қаржылық ұйымдарды бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімдері құрылды, олар аймақтағы қаржы ұйымдарының қызметін бақылау және қадағалау, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау және қаржылық сауаттылықты арттыру бойынша міндеттерді жүзеге асырады.

Ұлттық Банк филиалының халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша қызметі төмендегі негізгі бағыттардан тұрады.

Ақпараттық- түсіндіру жұмыстарын жүргізу. Бұл жұмыс жан-жақты және түрлі мақсатты аудиториялардың арасында өткізіледі. Ұлттық Банк филиалының ғимаратында және тікелей облыс аумағында орналасқан арнаулы орта және жоғарғы оқу орындарының жастар аудиториясы- студенттерімен кездесулерді өткізу өте пайдалы. Жастармен кездесу кезінде Ұлттық Банк қызметінің міндеттері және негізгі бағыттары туралы, елдің банк секторының даму келешегі туралы ақпараттары айтылады. Дәрістердің тақырыбы жастардың арасында шынайы қызығушылық тудырып, пікірсайыс өткізіліп, түрлі мазмұндағы сұрақтар қойылатынын атап өту қажет.

Қаржылық сауаттылықты арттыру мақсатында, сондай-ақ оқу сабақтарында қолдану үшін жоғарғы оқу орындарының интернет-сайттарында жүйелі түрде пресс-релиздер және ақпараттық материалдар орналастырылады [6].

Қаржылық сауаттылықты арттыру бойынша жүргізілген жұмыстардың шеңберіндегі нәтижелі шара Ұлттық Банк басшыларының, қаржы ұйымдарының және БАҚ қатысуымен өткізілген пресс-конференциялар болып табылады.

Өткен жылы мұндай екі пресс-конференция өткізілді, пресс-конференцияда облыстың қаржылық нарығының жағдайына және Бірыңғай зейнетақы жинақ қорларына зейнетақы активтерін біріктіру процесіне қатысты өзекті тақырыптар қозғалды [6].

Банк филиалдарының басшыларымен қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау, банк қызметіндегі проблемалық мәселелерін және банктер мен қарыз алушылар арасындағы дауды реттеу мүмкіндіктерін талқылау бойынша өткізілген семинар- мәжілістері де айтарлықтай маңызды болып табылады [6].

Мұндай семинарлардың негізгі мақсаты азаматтардың жеке қаржысына және

қаржылық қызметтерді тұтынушылары ретінде олардың құқытарын қорғауға қатысты негізделген шешімдерді қабылдау кезінде саналы шешімдерді қабылдауларын қалыптастыру.

Семинарлардағы мәселелердің тақырыптары заңды және жеке тұлғалардан келіп түскен өтініштердің талдауынан дайындалады. Өтініштің талдауынан келешектегі БАҚ-да жарияланатын сұхбаттардың, талдау мақалалардың тақырыбын анықтауға болады.

Мысалы 2014 жылы филиалға келіп түскен және қаралған өтініштердің саны 191, оның 90% банк қызметіне қатысты болды. Бұл ретте банк секторындағы өтініштердің өзекті мәселелері болып, банк шоттарында жатқан ақшаларды өндіріп алу және олардан 100 пайызы мөлшерінде сомаларды шығынға жазу, ай сайынғы төлемнің дұрыс есептелуін тексеру, қарыз бойынша берешектің жалпы сомасы туралы, қарыз бойынша есептелген айыппұлдың артуы туралы, қарыз алушыны жазатайым оқиғалардан, еңбекке жарамсыздықтан және баса сақтандыру шартын жасасуға мәжбүрлеу өтініштері болып табылады [6].

Қаралған шағымдардың талдау нәтижесі көрсеткендей, банктердің тарапынан заң нормаларын бұзу фактілері сирек кездеседі, негізінен банктердің әрекеттері жасасқан банктік қарыз шартының талаптарына сәйкес болып келеді. Мәселенің бәрі тұтынушының шартты оқымағандығында және ондағы ақпаратты түсінбей, бар талаптарына көңіл бөлмегендігінде болып отыр.

Тиісінше келіспеушіліктер туындаған жағдайда, қаржылық қызметтерді тұтынушыға өзінің азаматтық құқығын қорғау кезінде қиын болады.

Мысалы, кейбір қарыз алушы банктік қарыз шартын ресімдеу кезінде өзіне тиесілі шарттың бір данасын алмай, тек төлеу кестесін ғана алады. Бұл ретте қарыз алушыда төлем қабылеттілігіне қатысты мәселе туындаған жағдайда, банк берешекті өндіріп алу тәртібін жүргізу бойынша өзінің құқығын пайдаланады, қарыз алушы банк әрекетін заңсыз деп есептей отырып, уәкілетті органға немесе сотқа шағымданады. Бірақ мұндай жағдайларда, банк банктік қарыз шартының талаптарында қаралған құқықтарды ғана пайдаланады.

Әлбетте, банктің әрекеті дұрыс болмаған жағдайларда болады. Мысалы, борышты уақтылы қайтармаған жағдайда есептелетін айыппұл санкциялары. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 35 бабының 2 тармағына сәйкес жеке тұлғамен жасалған банктік қарыз шарты, оның ішінде ипотекалық қарыз шарты бойынша қарыз сомасын қайтару және (немесе) сыйақы төлеу жөніндегі міндеттемелерді бұзғаны үшін тұрақсыздық айыбының (айыппұлдың, өсімпұлдың) мөлшері әрбір мерзімі өткен күн үшін мерзімі өткен төлем сомасының 0,5 пайызынан аспауға, бірақ банктік қарыз шарты қолданылатын әрбір жылға берілген қарыз сомасының он пайызынан артық болмауға тиіс.

Осы тармақтың әрекет етуі бұрын жасалған банктік қарыз шартынан туындаған қатынастарға ғана тарайды.

Бұл ретте жеке тұлғалармен жасалған банктік қарыз шарты бойынша осы Заңның нормалары қолданысқа енгенге дейін төленген тұрақсыздық айыбы (айыппұл, өсімпұл) және заңдық күшіне енген сот актісіне сәйкес төленуге тиіс тұрақсыздық айыбы (айыппұл, өсімпұл) қайта есептеуге жатқызылмайтынын ескеру қажет [7].

Бүгінгі күні қаржы секторын реттейтін барлық заңнамаларды білмесе де, тұтынушының құқықтарын қорғайтын нормаларды білуі керектігін жоғарыда көрсетілген мысалдар куәландырады. Қаржы мекемелерінің көптеген клиенттері құқықтық сауатсыздықтың және жасасқан шарттарға немқұрайды қарағандығының салдарынан күрделі қателерді жіберіп, материалдық зиян шеккен. Қаржылық қызметтерді тұтынушылары қаржылық сауаттылықтың арқасында өздерінің құқықтары мен міндеттерін жақсы түсініп, қаржы ұйымдарымен азаматтық – құқықтық қатынастарға түскен жағдайда өздерін қорғай алады.

Ең көп келіп түскен өтініштердің мәселелері БАҚ-да жарияланатын мақалалардың негізі болды, олар «Как защитить свои финансовые права?», «Екінші деңгейдегі банктерден несие алу және қызмет көрсетілуі кезінде қарыз алушыларға нені білуі қажет», «Проблемы потребительского кредитования», «Меры, принимаемые Национальным Банком для защиты прав и интересов потребителей финансовых услуг» [6].

Тұрғындардың қаржылық сауаттылығын арттыру бойынша шаралардың айтарлықтай пайдалы және нәтижелі болғаны ол оқыту семинарлары болды. 2014 жылы мұндай семинарлар облыс аумағында орналасқан төрт қалада өткізілді.

Семинарлар тұрғындардың әр түрлі топтарының, екінші деңгейдегі банк филиалдары басшыларының, мемлекеттік мекемелердің және қоғамдық бірлестіктердің басшыларының және қала кәсіпкерлерінің, сондай-ақ БАҚ өкілдерінің тарапынан үлкен қызығушылық тудырды. Семинарлар жергілікті атқарушы билік органдары басшыларының қатысуымен өткізілді, олар семинарларды өткізуге дәріс залдарын берді.

Өткізілетін семинарлар мүдделі аудиториямен тілдесу тәжірибесін береді, барлық мәселелердің шоғырын тыңдауға және одан арғы жұмысқа түзетуді енгізуге мүмкіндік берді.

«Нұр Отан» партиясының қабылдау бөлмесінде банктік омбудсманмен және ипотекалық қарыз алушылармен өткізілген кездесу нәтижелі шара болды.

Азаматтарды қабылдау барысында жекелеген тәртіпте, ипотекалық қарыз шартынан туындайтын келіспеушіліктер қаралды, қаржылық сауаттылықты арттыру жөнінде түсіндірулер мен ақыл-кеңестер берілді.

Қаржылық сауаттылық – бұл әл-ауқатқа арттыратын жол. Дивидендтерді алуға өз ақшасын инвестициялауды білу үшін қаржы институттары ұсынып отырған қаржы құралдары мен қызметтері туралы хабардар болу керек.

Осыған байланысты халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру біздің еліміз үшін маңызды және ауқымды міндет болып табылады және оны шешу бір жағынан мемлекеттік билік органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, екінші жағынан Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің және қаржы ұйымдарының тығыз өзара әрекет етулерінің әсері болып табылады.

Қаржылық сауаттылық экономикалық және қаржылық тәуекелдерді азайтуға, отбасылық бюджетті қалыптастырудағы азаматтардың сауаттылығына, қолма-қол ақшаны тиімді басқаруға, кәсіпкерлік қызметімен айналысуға және түрлі қаржылық өнімдерді және қызметтерді пайдалануға себепші болады, бұл нәтижесінде олардың нақты табыстарының өсуіне және қаржылық қызметтердің сапасының артуына әсерін тигізеді.

Әлбетте, қаржылық сауаттылықтан туындаған ұтыс, бұл өмір сүру деңгейінің артуы, келешекке деген сенімділік, тұрақтылық пен экономиканың, бүтіндей қоғамның өркендеуі болып табылады.

Әдебиеттердің тізімі:

1. «Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 27.08.2014 ж. № 954 қаулысы;
2. Высоков Д.А. «Проблемы повышения финансовой грамотности населения», 2012 ж. <http://Fin.Fom.ru/Finansovaja-gramotnost/>;
3. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 31 тамыздағы № 2444 Заңы;
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің ресми интернет-ресурсы, «Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің 2012 жылғы және 2013 жылғы жылдық есептері» бөлімі, «www.nationalbank.kz»;

5. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының 2014 жылғы жылды есебі;
6. Зеленцова А.В., Блискавка Е.А., Демидов Д.Н. «Повышение финансовой грамотности населения. Международный опыт и российская практика» кітабы, 2012 ж. Finansy.ru> статьи> post_1337760050.html;
7. Сахаровская Ю. «Куда уходят деньги? Как правильно управлять семейным бюджетом» Альпина Бизнес Букс баспасы, 2012 ж.

Инвестициялық монеталар – қаржы салымдарының жаңа түрі

А.М. Бисенғалиева – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Атырау филиалының қолма-қол ақшамен жұмыс және кассалық операциялар бөлімінің бас маман-экономисі.

Әлемдік экономиканың тұрақсыздығы, валюта нарығындағы бағамдардың, қор нарығындағы акция бағаларының құбылмалылығы жағдайында инвестиция салудың сенімді құралдарын іздестіру шаруашылық субъектілерімен қатар, ел тұрғындарының да басты мақсаттарының бірі болып табылады.

Көптеген елдерде жинақтарды сақтап қалудың бірден-бір әдісі – бағалы металдарға салымдар салу болып отыр. Бағалы металдарға инвестициялау ертеден көп көлемде және ұзақ уақытқа жинақ салатын жағдайы бар аумақты адамдарға тән болған. Бүгінгі күні бұл үрдіс біршама өзгерістерге ұшырады. Соңғы жылдары халық арасында бағалы металдардан жасалған монетаға деген қызығушылық халық арасында жоғарылады. Монетаның көмегімен бала-немерелері үшін «мұралық капитал» қалдыру халықтың жасы үлкен өкілдері арасында кеңінен таралуда. Ерекше атаулы күндерге байланысты алтын монета түрінде сыйлық тарту ету сәнге айналып барады.

Әлемдік тәжірибеде бағалы металдардан жасалған монеталар инвестициялық және коллекциялық болып жіктеледі.

Коллекциялық монеталар – атаулы күндерге және коллекция жасау үшін шектеулі тиражда елдің орталық банкінен шығарылатын заңды төлем құралы болып табылатын монета. Инвестициялық монеталар – коллекциялық мақсатта ғана емес, сондай-ақ ақшаны инфляциядан қорғау үшін монета түрінде бағалы металға (алтын, күміс) жинақ салуға арналған орталық банктің монета түріндегі өнімі. Инвестициялық монеталардың естелік – коллекциялық монеталардан ерекшелігі олар алтын мен күмістің ең жоғары сынамасынан жасалады [1].

Бағалы металдардан жасалған монеталардың маңызды артықшылығы олар арқылы операция жүргізу барысында мемлекет тарапынан қосылған құн салығы алынбайды. Олардың сату бағасы монета құрамындағы бағалы металдардың барынша жақындатылған құнымен анықталады. Инвестициялық монеталардың иегерлері тек монета коллекционерлері ғана емес, жеке меншігіндегі пайдалы депозиттің шектелмеген уақыттағы иесі болып табылады. Бағалы металдардағы салымдар, оның ішінде инвестициялық монеталарға салымдар қысқа мерзімдегі инвестиция бола алмайды және тез арада табыс табуға мүмкіндік бермейді. Инвестициялық монеталар қағаз ақшаны инфляциядан ұзақ мерзімге қорғаудың көзі болып табылады. Ғасырлар бойы бағалы металл ақша құнсыздануынан сақтау тәсілі және ақшаның нағыз дұрыс формасы болып есептеліп келеді.

Бағалы металға инвестиция жинақтау барысында олардың нарықтағы бағасының төмендеу, көтерілу деңгейі әртүрлі факторларға, оның ішінде: экономиканың нақты секторының дамуына, жылжымайтын мүлік нарығының дамуына, алтын кенінің өндірілу көлеміне, табиғи әсерлерге, саяси оқиғаларға байланысты екенін ескеру қажет. Бағалы металдарға жинақ салудың бір түрі ретінде алтын құйма сатып алуды қарастыруға болады. Алтын құймаға салым салу туралы шешім қабылдау кезінде анықтаушы фактор өткізу нарығы болып табылады. Алтын құйманы банктік металдармен жұмыс жасайтын мекемелердің бәрі бірдей сатып ала бермейді. Ал инвестициялық монеталар өзінің эстетикалық тартымдылығымен, сондай-ақ Ұлттық Банктің кез келген аймақтық бөлімшелері Лондон биржасындағы бағалы металдың бағасына қарай сатып алатындығымен ерекшеленеді [2].

Монета түрінде жинақтау өте «көркем» инвестиция екендігімен де маңызды. Қазіргі заманғы дамыған технологияны пайдалану арқылы әлемнің монета сарайлары

өзіндік ерекше дизайнымен, көрікті әрі сапалы өнімдерімен клиенттерін күннен-күнге таңдандыруда. Монеталар түрлі түсті, алтын жалатқан, гауһар және басқа да асыл тастардан жасалуы мүмкін.

Инвестициялық монеталардың коллекциялық (естелік) монеталардан айырмашылығы көп мөлшерде шығарылуында және де оны шығару барысында жеңіл технологиялар қолданылады, көркемдік құндылығы жоғары емес. Инвестициялық монеталардағы суреттерде қиын және ұсақ детальдар жоқ, ал монетадағы сурет пен сызба бірдей құрылымда дайындалған. Бір сөзбен айтқанда инвестициялық монеталар – алтын, күміс құймалардың кішірейтілген көшірмесі. Инвестициялық монеталардың қалыбы қарапайым болғандықтан, олардың бағасы бағалы металдың бағасына барынша жақын. Әрбір инвестициялық монетада міндетті түрде оның құрамындағы бағалы металдың өлшемі, сынамасы, шығарған елі, жылы және номиналдық құны көрсетіледі.

Бағалы металдан жасалған инвестициялық монетаны сатып алу кез келген жинақ салушыға пайдалы әрі қолайлы жинақ түрі. Осы ретте, құнды металдар нарығын міндетті түрде мұқият зерттеген жөн. Кез келген істегідей, мұнда да өзіндік ерекшеліктер бар.

Қазіргі таңда жеке жинақ салушыларға бағалы металдар жинағын салуға қолайлы кең көлемді құралдар ұсынылады. Инвестициялау механизмі биржадан тыс және биржалық болып бөлінеді. Біріншісіне алтын құйма, монета, зергерлік асыл бұйымдар және қолма-қол металдық шот ашу жатады. Ал биржалық инвесторлық механизміне арнайы «алтын» қор арқылы жинақ салу, деривативалық (фьючерстік, форвардтық, своптық) операциялар негізінде жинақ салу, сонымен қатар алтын өңдеу компанияларының акциясы арқылы жинақ салу түрі жатады. Биржалық әдістерді қолдану барысында өте мұқият болған жөн. Яғни, міндетті түрде инвестор уақтылы дұрыс шешім қабылдай білу керек. Нарықтағы жағдайды уақтылы «сезу», нарықтағы баға құбылмалылығының өзгеру барысында дұрыс шешім қабылдауы қажет. Инвестициялаудың бұл түрін көбіне тәжірибелі адамдар таңдайды. Әдістердің ең бір сенімді түрі алтын құйма мен монеталарды сатып алу. Мұндай жағдайда инвестор нақты металды иеленеді және бұл салымның тартымдылығын одан әрі көтере түседі [3].

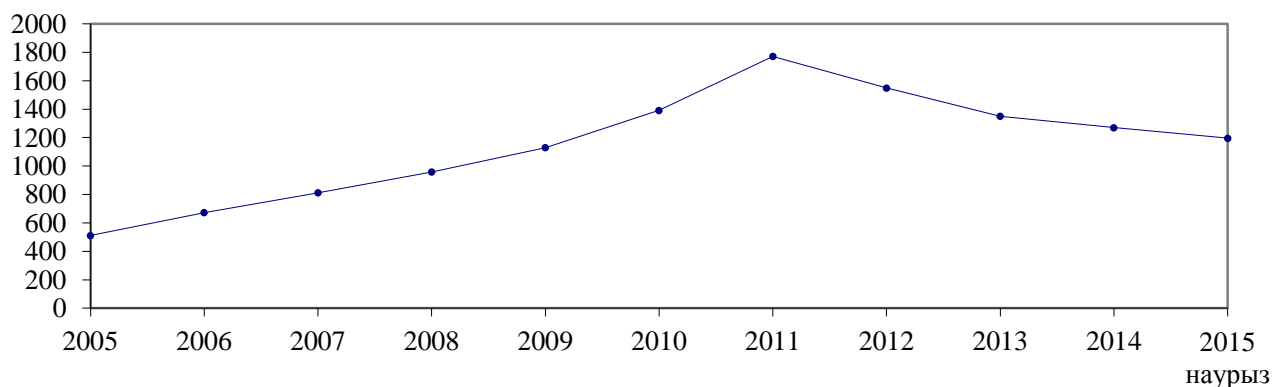
Бағалы металдардың нарықтық құнының қалыптасуындағы басты рөлді сұраныс пен ұсыныс атқарады. Экономикалық заңдылықтар бойынша, егер белгілі бір құнды металдарға деген сұраныс артса, бағалы металл құны жоғары көтеріледі және керісінше. Бағалы металдардың ұзақ мерзім аралығындағы құнын қарастыра отырып, оның құнының болашақта жоғары көтерілетіндігін айтуға болады. Қаржылық тұрақсыздық, экономикалық дағдарыс, сауда-саттық дағдарысы, мұнай құнының төмендеуі және мұнай өнімдерінің құнсыздануы бағалы металдарға деген сұраныстың көтерілуіне әкеп соқтырады. Бұндай жағдайда әдетте жылжымайтын мүлік пен бағалы металдарға инвестициялау түрлері басымдылыққа ие.

Сонымен экономикалық дағдарыс кезінде, инвесторлар жинақтарын көбейтуге емес, керісінше сақтап қалуға тырысады. Осыған орай, бағалы металдарға, оның ішінде алтынға салынатын салымдар ең тиімді құрал болып танылады.

2011-2015 жылдар аралығындағы бағалы металдардың нарықтағы құнының өзгерістерін талдай отырып, бір троялық унция алтыны 30%-ға төмендегенін көруге болады. Алайда, 2005-2015 жылдар аралығындағы баға динамикасындағы өзгерістерді қарастырсақ, олардың құны төрт есеге артқан. Бағалы металдарға инвестициялау үлкен шыдамдылықты қажет ететін ұзақ процесс екендігін естен шығармаған жөн. Барлық экономикалық процестерге айналмалылық тән, сонымен қатар олардың динамикасына көптеген факторлар әсер етеді.

2009-2014 ж.ж. аралығындағы Лондондық биржадағы алтынның бағасының өзгеруі

Негізі: www.gold.ru

Әлем бойынша бағалы металдар құнын анықтаудың басты орталығы Лондондық Асыл Металдар Нарығының Қауымдастығы (LBMA) болып табылады. Ол ғасырлар бойы өз міндетін сапалы түрде атқарып келеді. Металл құнының бағамын қайта қарау, өзгерту жұмыстары күніне 2 рет жүргізіледі, таңертеңгі 10:30-да және Лондон уақытымен күндізгі 15:00-де. Бағалы металл құны әлемдік 5 (бес) жетекші банктердің мәліметтері негізінде ұсыныс пен сұраныс деңгейіне сәйкес қалыптастырылады.

Инфляция және инфляциялық болжам бағалы металдарға деген сұраныстың өсуіне оның бағасының көтерілуіне әсер етуші басты факторлардың бірі. Инфляция жеке және заңды тұлғалардың жинағын құнсыздандырады, яғни қолма-қол ақша және банк шотындағы қаражат, сондай-ақ басқа да белгілі бір жүйеленген құнмен бекітілген активтер.

Тұрақты инфляция кезінде де, бағалы металдардың да құны төмендеуі мүмкін. Көп жағдайда, ол саудагерлікті көздеген бағалы металдарды алып-сатумен айналысатын инвесторлардың әрекетімен түсіндіріледі. Уақыт өте келе белгілі себептермен қолдан жасалған көтеріңкі бағалар өз деңгейіне қайта келеді [4, 9].

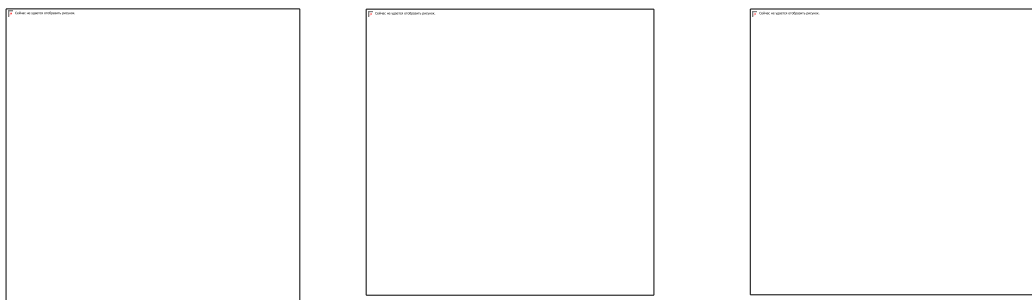
Алтынның бағамына тек әлемде болып жатқан өзгерістер ғана емес, алдағы уақыттағы күтіліп отырған оқиғалар да әсер етеді.

Сонымен жоғарыда баяндалғандай бағалы металдар бағамы көптеген факторлар салдарынан ауытқитындығын қорытындылауға болады.

Даму үрдісіндегі елдер көп жағдайда зергерлік бұйымдарға инвестициялауды қолданады. Мысалы, алтын және басқа да металдарға сұранысы көп Үнді және Қытай елдері зергерлік бұйымдарға көптеп салымдар жасайды. Ал экономикасы дамыған елдерде қазіргі таңда бағалы металдарға инвестициялаудың сан алуан түрлері пайдалануда. Бұндай механизмдер көптеп саналады. Оның ішінде: банктерден бағалы металды, бағалы металдардан жасалған монеталарды, алтынмен қамтамасыз етілген бағалы қағаздарды, алтын сертификаттарды сатып алу және банкте металдық шот ашу, сонымен қатар бірлесе отырып ашылған қорға ақшалай жинақ салу түрлері жатады.

Өзінің жеке ұлттық валютасы мен монета сарайы бар көптеген елдер инвестициялық монеталарды шығарады.

Шет мемлекеттердің орталық банктерінің шығарған әлемге әйгілі инвестициялық монеталары туралы мәліметтерге тоқталып өтсек.

Алғашқы монеталардың бірі Крюгерранд ЮАР, 1967 жылы шығарылды. Монетада Ұлыбританияға қарсы көтерілісті басқарған Пауль Крюгер ЮАР-дың бесінші президенті және ЮАР антилопасы бедерленген. Монетаның номинал құны жоқ және бағасы Лондондық фиксингіне негізделген алтын құнымен тең.

«Америкалық бүркіт» монетасы 1986 жылдан бері шығарылады және 13 миллионға жуық сатылған. Бұл 1/10, 1/4, 1/2, және бір унция. Осы монеталар Вест-Пойнте және Нью-Йорк қалаларында басылған. АҚШ-тың заң талаптарына сай оны АҚШ территориясында өңделген алтыннан ғана басып шығарады.

«Канадалық үйеңкі жапырағы» монетасы 1979 жылы басылған. Бұл Канаданың алғашқы ресми түрде қабылданған алтын монетасы. Кезінде атақты монетаға айналды, себебі Оңтүстік Африканың экономикалық көтерілісі Крюгеррандті қолжетімсіз құнды етті. Қазіргі таңда алтын монеталардың арасында ең жоғарғы сынамадағы монета. 24-караттық (0,9999), сатылым құны 1/20, 1/10, 1/4, 1/2, және бір унция [5].

Ал Қазақстанның ең алғашқы инвестициялық монетасы 1996 жылы басылған «Жібек Жолынан» бастау алады. «Жібек Жолы» – XV ғасырға дейінгі біздің мыңжылдығымыздың бірінші ғасырларында пайда болған ұлы сауда керуен жолы. Кейін, 2009 жылы 27 қарашада «Алтын барыс» және «Күміс барыс» монеталары басылып шығарылды. Бұл екі монетада «Барыс» бейнесі бедерленген.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі бүгінгі күнге дейін инвестициялық және коллекциялық монеталардың шамамен 200-ден астам түрін шығарды. Коллекциялық алтын және күміс монеталардың таралымы орташа есеппен 3-4 мың көлемінде.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің монетаны өндіру барысындағы шығыны, монетаның нақты құны, оның массасы, монета құрамындағы бағалы металдың ағымдағы нарықтық құны және белгіленген пайыздық үстемесі инвестициялық монетаның сатылу бағасын қалыптастыратынын білгеніміз жөн. Инвестициялық монеталардағы металл құны Лондондық биржадағы бағалы металдардың таңертеңгі бағасы және Қазақстан қор биржасының таңертеңгі сессиясында анықталған теңгенің шетел валюталарына шаққандағы орташа биржалық бағамы негізінде анықталады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес Ұлттық Банк филиалдары ҚРҰБ шығарған монеталарды қайта сатып алуды жүзеге асырады. Қайта сатып алынған монеталар монета құрамындағы металдардың шынайылығын, оның сынамасы мен нақты массасын анықтау үшін сараптамаға жіберіледі. Сараптама оң нәтижелі болған жағдайда, Ұлттық Банк филиалы монетаны қабылдаған күннен бастап он күн ішінде, сараптама қорытындысын монета тапсырған тұлғаға хабарлап, монетаның құнын төлейді. Ал монета металының құны, монетаны тапсырған күндегі қалыптасқан бағаммен анықталады [6, 7, 10].

Қорытындылай келе, қолайлы инвестиция портфелін қалыптастыру барысында, екі маңызды принципті естен шығармаған жөн. Бұл принциптер: әртараптандыру және оларды тиімді басқару.

Бірінші аталғаны нарықтағы көптеген өзгерістер жағдайында салымшының тәуекелдерін азайтады. Алтын құнының көтерілуі, нарықтық күйзеліс кезінде жиған қорыңызды сақтайды.

Тәжірибе жүзінде анықталғандай, нарықтық күйзеліс кезінде жинақ қоржынының түбегейлі құрамы маңызды болғанымен, дер кезінде жедел әрекет ету арқылы тиімді басқару одан да маңыздырақ болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Банктік энциклопедия, 2010;
2. «Алтын және ақша» журналы, 2015;
3. www.gold.org;
4. www.kitko.com;
5. www.golden-inform.ru;
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2012 жылғы 24 тамыздағы №255 қаулысы;
7. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Директорлар 2013 жылы 9 шілдедегі №162 қаулысы;
8. www.gold.ru;
9. dic.academic.ru;
10. www.nationalbank.kz Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интернет-ресурсы.

Ұлттық Банк үшін бухгалтерлік есеп шот жоспары. Әзірлеу, енгізу және қолдану

Рахметова С.К. – Ұлттық Банктің Бухгалтерлік есеп департаментінің директоры – бас бухгалтері

Қазіргі уақытта қаржылық есептілікті жасау және бухгалтерлік есепті жүргізу кезінде Қазақстанда Халықаралық қаржылық есептілік стандарттары (ХҚЕС) пайдаланылады. 1993 жылдан бері Бухгалтерлік есеп департаментінің және аумақтық филиалдардың қызметкерлері, есеп айырысу-кассалық орталықтарды қоса алғанда, халықаралық бухгалтерлік есеп стандарттарын дайындау мен өткізу бойынша ауқымды жұмысты жүргізді. Ұлттық Банк және бүкіл банк жүйесі негізгі халықаралық есепке алу қағидаттарының бірі – есептеу қағидатын 90-шы жылдардың басында қолдана бастады. Жаңа шоттар жоспарын әзірлеу бірінші кезең болды, себебі бүкіл банк қызметі бухгалтерлік есепте көрініс табады.

Бұл мақала Ұлттық Банктің бухгалтерлік есепке алудың шоттар жоспарын әзірлеудің, енгізудің және қолданудың қысқаша тарихына арналған.

Ұлттық Банк КСРО Мембанкінің құрылымына кірген Қазақ КСР Ұлттық мемлекеттік банкінің (бұдан әрі – ҚазКСР Ұлттық мембанкі) мирасқоры болды. Сондықтан бухгалтерлік есептің ішкі құрылымы мен ұйымдастырылуы ҚазКСР Ұлттық мембанкінің кеңсесінде сақталды. Өзгерістердің пайда болуының, содан кейін іске асырылуының алғашқы белгілерінің бірі КСРО бұрынғы республикалары арасындағы есеп айырысудың жаңа нысанына өту болды, олардың мемлекеттік кеңселері тәуелсіз мемлекеттердің орталық банктері болып қайта ұйымдастырылды. 1992 жылғы шілдеден бастап есеп айырысулар орталық банктердің бір-бірінен ашатын корреспонденттік шоттар арқылы жүргізіле бастады.

Ресейдің Орталық Банкі 1993 жылы жаңа үлгідегі банкноттарды басып шығара бастады, олар Қазақстанға елеулі емес санда әкелінді. Бұл да ҚазКСР Ұлттық мембанкіні тәуелсіз Қазақстанның орталық банк етіп қайта құру процесін жеделдету қажеттілігінің белгісі болды.

Сонымен қатар, ҚазКСР Ұлттық мембанкі жергілікті және мемлекеттік бюджет шоттарына қызмет көрсетті, сондай-ақ жыл соңында бюджеттің жиынтығын жасады, яғни іс жүзінде Үкіметтің барлық кірістері мен шығыстарының есебін жүргізді, ал бұл да орталық банктің функцияларына кірмейді.

Жаңа шоттар жоспарын жасау бастамасын Халықаралық Валюта қоры (ХВҚ) жасады, ол дамыған елдердің орталық банктерінен консультациялар беру және жетекшілерді бөлу түрінде техникалық көмек көрсетті. Қазақстанға Франция орталық банкі – Банк де Франс бекітіліп берілді. Екі қызметкер – Франсуа Геранже және Филипп Леблан 1993 жылдың басында жұмысқа кірісті. Ф. Геранже бухгалтерлік есепке, ал Ф. Леблан автоматтандыру мәселелеріне жауап берді. Тиісінше, жаңа шоттар жоспарын әзірлеуге бухгалтерлік есеп және есептілік департаменті, ал автоматтандыруға сол кезде ҚазКСР Ұлттық мембанкінің орталық аппаратының құрылымына кірмеген шаруашылық есеп айырысу кәсіпорны Ақпараттық технологиялар департаменті жауапты болды.

Жаңа заңдарды, нұсқаулықтарды, қағидаларды әзірлегенге дейін ҚазКСР Ұлттық мембанкі КСРО Мембанкінің құжаттарын басшылыққа алды және қажет болған жағдайда, хаттар мен жеделхаттар ҚазКСР Ұлттық мембанкінің аумақтық филиалдарына жіберілді.

КСРО Мембанкінің шоттар жоспары жоспарлы экономика және ресурстарды қатаң түрде орталықтандыру жағдайларында қаржылық қарым-қатынастарды көрсету құралын білдірді. КСРО ыдырағаннан кейін экономикалық ахуал өзгерді, Қазақстан кәсіпорындарының бұрынғы Одақ елдерінен әріптестермен бұрынғы экономикалық байланыстары бұзыла бастады, төлемдер жүйесі де өзгерістерге ұшырай бастады. ҚазКСР Ұлттық мембанкінің алдында орталық банк қызметінің мәнінен туындайтын абсолютті

түрде жаңа міндеттер қойылды. Ақша-кредит саясатын жүзеге асыру есепке алуда барабар көрсетілуге тиіс болды. Осы тұрғыдан алғанда, орталық банктің монетарлық қызметін дәл көрсетуге мүмкіндік беретін жаңа шоттар жоспарын әзірлеу және қаржылық есептілікті жасау қажеттілігі пайда болды. 1992 жылдың күзінде Ұлттық Банкке елдің валюталық активтері ауыстырылды, бұл валюталық операцияларды жүзеге асырудың басы болды.

Осылайша, банк біртіндеп орталық банкке тиесілі ғана функцияларды іске асыра бастады. Қазіргі уақытта Ұлттық Банк жасайтын барлық операцияларды енгізу мен даму қажет болды. Мысалы, ұлттық валюта эмиссиясы, алтынвалюта резервтерін басқару, ел ішіндегі және шетелге төлемдер. Банктің ұжымы күн сайын жаңа міндеттерді шешті, жаңадан туындайтын мәселелер мен проблемаларға бірден ден қою талап етілді. Көрсетілген мәселелердің әрқайсысы міндеттердің кешенін шешу қажет болатын жеке, күрделі мәселелер топтамасын білдірді.

Банк қызметінің барлық бағыттары үшін ортақ бағыт қызметтің абсолютті жаңа қағидаларын әзірлеу қажеттілігі болды.

Бухгалтерлік есеп барлық операциялар мен оқиғаларды көрсетуге арналғандықтан, бастапқы деректердің негізінде орталық банк қызметінің ерекшелігін көрсететін банктің қаржылық есептілігін қалыптастыруға мүмкіндік беретін құрал қажет болды.

Жаңа шоттар жоспарын әзірлеген кезде сол сәтте банк жасайтын операцияларды талдау және оларды есепте көрсету тәртібі алғашқы қадам болды. Сол кезде бухгалтерлік есептің қағидааттарындағы маңызды айырмашылық кірістердің туындау сәтінде оларды танудың болмауы және активтерді жіктеудің болмауы болды.

Эмиссиялық-кассалық операцияларды есепке алу тәртібін зерделеу бірінші қадам болды. 1993 жылғы 15 қарашаға дейін Қазақстандағы төлем құралы рубль болды. Ұлттық Банк эмиссиялайтын банк болған жоқ, және эмиссиялық-кассалық операцияларды есепке алудың өзіндік тәртібін әзірлеу қажет болды. Алайда есепке алу тәртібі эмиссиялық-кассалық операцияларды жасау қағидааттарына негізделуге тиіс еді, оларды да әзірлеу қажет болды.

Орталық банктің валюталық активтерінің құрауыштарының бірі алтын болып табылады. Бұл ретте алтын халықаралық сапа стандарттарына сәйкес келуге тиіс, мысалы, әрбір құйманың өзінің бірегей нөмірі болуға тиіс. Алтынмен операциялар бойынша қаржылық есептілікті есепке алу мен көрсету тәртібін әзірлеу қажет.

Қолма-қол және қолма-қол емес шетел валютасымен операциялар алғаш рет жүргізілді және есепте көрсетілуге тиіс еді. Ұлттық, сол сияқты шетел валютасымен бағалы қағаздармен операцияларды есепке алу мәселесі де жеке болды.

Орталық банктердің ақша массасын реттеу бойынша құралдар жиынтығы бар, олардың бірі бағалы қағаздармен операцияларды жүргізу болып табылады, олардың көмегімен ақша массасы не реттеледі, не, керісінше, ұлғаяды. Бағалы қағаздармен операцияларды есепке алу мәселесі жай емес және ол да есепке алу тәртібін зерделеу мен әзірлеуді талап етті.

Орталық банк жасайтын бүкіл операциялар есепке алуда дұрыс, сауатты көрсету және кейіннен қаржылық есептілікте тану мақсатында олардың экономикалық мәнін терең зерделеуді талап етті. Қолданыстағы тәртіпті және жаңа операцияларды талдауға, сондай-ақ орталық банк үшін шоттар жоспарының бірінші жобасын әзірлеуге бір жылға жуық – 1992 жылдың соңынан 1993 жылдың соңына дейін жұмсалды.

Жаңа шоттар жоспары жаңа есепке алу практикасын білдірді, ол шоттар жоспары жүйесінің базалық блоктарына негізделді.

Шоттар жоспарының құрылымына шолу және шоттардың топтарын құру қисыны

Шоттар жоспары нарықтық экономика жағдайларында орталық банктің операцияларын көрсетуге арналған.

Шоттар жоспарының құрылымы

Шоттар жоспары баланстағы активтердің, міндеттемелердің және капиталдың топтарын, сондай-ақ пайда мен зиян туралы есепте кірістер мен шығыстар топтарын көрсетуге арналған жеке сыныптардан тұрады.

Сондықтан әрбір сынып қызмет түрлерін бөлу үшін, басқаша айтқанда түрлі функцияларды көрсету үшін шоттар топтарынан тұрады. Шоттардың әрбір тобы, өз кезегінде, қызмет түрлерін жан-жақты көрсету үшін жекелеген шоттардан тұрады. Мысалы, шетел валютасымен операциялар қаржы құралдарымен немесе монетарлық активтермен мәмілелерді білдіруі мүмкін.

Шоттар нөмірлерін кодтау

Цифрлық кодтау сыныптарды, топтарды және шоттарды бір-бірімен байланыстыруға арналған. Бұл тәсіл түрлі ұйымдардың шоттар жоспарын пайдалануына, сондай-ақ бухгалтерлік операцияларды толығымен автоматтандыруға мүмкіндік береді.

Бастапқыда шоттарды үш мәнді кодтау жоспарланды, кейіннен бес мәнді кодтау әзірленді.

Мәселен, шот нөмірінің бірінші цифры – бұл белгілі бір сыныпқа тиесілігі, атап айтқанда активтің, міндеттеменің, капиталдың, кірістер немесе шығыстардың сыныбына тиесілі болу.

Шот нөмірінің екінші цифры – активтік, міндеттеменің, капиталдың, кірістер немесе шығыстардың сыныбының белгілі бур тобына тиесілігі.

Шот нөмірінің үшінші цифры – активтің, міндеттеменің, капиталдың, кірістер немесе шығыстардың сыныбының әрбір тобының ішінде ашып көрсету.

Төртінші және бесінші цифрлар экономика секторын және валюталар түрін көрсету үшін пайдаланылды.

Сыныптардың барлығы тоғыз болады. Орталық банктің қызметі монетарлық және монетарлық емес болып бөлінетіндіктен, тиісінше, сыныптар төмендегідей бөлінді. Бірінші және үшінші сыныптар монетарлық (банк) қызметін тану үшін пайдаланылады, екінші және төртінші сыныптар монетарлық емес (банктік емес) қызметті тану үшін, ал бесінші сынып капитал мен резервтер үшін пайдаланылады.

Монетарлық (банк) қызметінен пайда мен зиянды тану үшін алтыншы және сегізінші сыныптар пайдаланылады. Тиісінше, монетарлық емес (банктік емес) қызметтен пайда мен зиянды тану үшін жетінші және тоғызыншы сыныптар пайдаланылады.

Бухгалтерлік баланс сыныптары

1-сынып – Монетарлық қызметтен активтер. Бұл сыныпқа активтердің топтары кіреді, олар орталық банктің ақша-кредит саясатына және басқа да негізгі функцияларды іске асыруға жатқызылады. Мыналар осы сыныпқа кіретін активтердің негізгі топтары болып табылады:

100 – Қолма-қол ақша (ұлттық валютада және шетел валютасымен);

110 – Алтын (тазартылған бағалы металл);

120 – Шетел валютасындағы инвестициялар және талаптар;

130 – Жергілікті валютадағы инвестициялар және талаптар;

140 – Монетарлық қызмет бойынша басқа да дебиторлар.

2-сынып–Монетарлық емес қызметтен активтер. Бұл сыныпқа орталық банктің негізгі функцияларын орындау үшін оның негізгі инфрақұрылымын қамтамасыз ететін активтер кіреді. Осы сыныпқа кіретін активтердің негізгі тобы – бұл жылжымайтын мүлік және бағалы жабдық, материалдық емес активтер және тауар-материалдық қорлар, Ұлттық Банктің ведомстволарының қызметін және төлем жүйесін қолдауға байланысты активтер сияқты негізгі құрал-жабдықтар. Осы сыныпқа енгізілген активтердің негізгі топтары мыналар болып табылады:

220 – Капиталға инвестициялар (еншілес ұйымдар);

230 – Негізгі құрал-жабдықтар, материалдық емес активтер және қорлар;

240 – Төлемдер;

250 – Тазартылмаған бағалы металдар және асыл тастар;

260 – Реттеу шоттары;

270 – Ұлттық Банктің шаруашылық және әкімшілік-шаруашылық қызметі бойынша дебиторлар.

3-сынып – Монетарлық қызметтен міндеттемелер. Бұл сыныпқа орталық банктің негізгі функцияларын іске асырудан туындайтын міндеттемелер кіреді. Батыстың банктерінде міндеттемелердің негізгі тармағы әрқашан дерлік ақша белгілерін шығару жөніндегі міндеттеме болып табылады. Осы сыныпқа енгізілген міндеттемелердің негізгі топтары мыналар болып табылады:

300 – Қолма-қол ақша (ұлттық валютадағы);

310 – Алтын (Тазартылған бағалы металдар);

320 – Шетел валютасындағы міндеттемелер (талаптар);

330 – Ұлттық валютадағы міндеттемелер (талаптар);

340 – Монетарлық операциялар бойынша басқа да кредиторлар.

4-сынып – Монетарлық емес қызметтен міндеттемелер. Бұл сыныпқа орталық банктің монетарлық емес қызметтен міндеттемелері кіреді.

Осы топқа енгізілген міндеттемелердің негізгі топтары мыналар болып табылады:

430 – Амортизация;

440 – Төлемдер;

450 – Тазартылмаған бағалы металдар және асыл тастар;

460 – Реттеу шоттары;

470 – Ұлттық Банктің шаруашылық және әкімшілік-шаруашылық қызметі бойынша кредиторлар;

490 – Монетарлық емес қызмет бойынша провизиялар.

5-сынып – Меншікті капитал және резервтер. Бұл сынып Ұлттық Банктің жарғылық капиталын, бөлінбеген пайда есебінен қалыптастырылған резервтік капиталды білдіреді. Мынадай негізгі топтар енгізілген:

500 – Меншікті капитал;

510 – Резервтер; Резервтік капитал;

550 – Банктік және банктік емес активтерді қайта бағалау шоттары және бөлінбеген таза кіріс. Пайда мен зиян сыныптары

6-сынып – Монетарлық қызметтен кірістер. Бұл сынып орталық банктің 1-сыныптағы активтерімен операциялардың нәтижесі болып табылатын барлық кірісті көрсету үшін пайдаланылады. Осы сыныптағы кіріс санаттарының құрылымы 1-сыныптың құрылымына сәйкес келеді. Осы сыныпқа енгізілген кірістердің негізгі топтары:

610 – Алтынмен операциялар бойынша кірістер;

620 – Шетел валютасындағы инвестициялармен және талаптармен операциялар бойынша кірістер;

630 – Ұлттық валютадағы инвестициялармен және талаптармен операциялар бойынша кірістер;

640 – Басқа да монетарлық операциялар бойынша кірістер.

7-сынып – Монетарлық емес қызметтен кіріс. Басқа да кірістер сыныбына 2-сыныптың монетарлық емес активтеріне байланысты қызмет нәтижесінде туындайтын барлық кіріс кіреді. Осы сыныпқа енгізілген кірістердің негізгі топтары:

700 – Кассалық операциялар бойынша кірістер;

710 – Өтелген шығыстар;

720 – Салынған капитал бойынша кірістер;

730 – Аккредитивтермен операциялар бойынша кірістер;

750 – Тазартылмаған бағалы металдармен және асыл тастармен операциялар бойынша кірістер;

780 – Көзделмеген кірістер;

790 – Бұрын құрылған провизияларды жою.

8-сынып – Монетарлық қызметтен міндеттемелер бойынша шығыстар. Бұл сынып 3-сынып бойынша міндеттемелердің өсуіне байланысты барлық шығысты көрсету үшін пайдаланылады. Шығыстар тобының құрылымы 3-сыныпқа сәйкес келеді. Осы сыныпқа енгізілген шығыстардың негізгі топтары:

810 – Алтынмен операциялар бойынша шығыстар;

820 – Шетел валютасындағы инвестициялармен және талаптармен операциялар бойынша шығыстар;

830 – Ұлттық валютадағы инвестициялармен және талаптармен операциялар бойынша шығыстар;

840 – Басқа да монетарлық операциялар бойынша шығыстар.

9-сынып – Монетарлық емес қызметтен міндеттемелер бойынша шығыстар. Бұл сынып орталық банкті басқаруға байланысты шығыстарды көрсету үшін пайдаланылады. Бас топтарға қызметкерлерге арналған шығыстар, әкімшілік шығыстар, активтерді басқару және амортизациялық шығыстар кіреді. Осы сыныпқа енгізілген шығыстардың негізгі топтары:

900 – Ұлттық валютаның банкноттарымен және монеталарымен операциялар бойынша шығыстар;

910 – Қазақстан Республикасының Қаржы министрлігімен операциялар бойынша төленген комиссия;

920 – Тазартылмаған бағалы металдармен және асыл тастармен операциялар бойынша шығыстар;

930 – Негізгі құрал-жабдықтармен, материалдық емес активтермен және қорлармен операциялар бойынша шығыстар;

940 – Басқа да шығыстар;

950 – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ведомстволарын күтіп ұстауға байланысты шығыстар;

960 – Жалақы бойынша шығыстар;

970 – Әкімшілік шығыстар.

Шоттар жоспарының негізгі қағидаттары

Шоттар жоспарының негізгі қағидаттары мыналар болып табылады:

1. Сыныптардың, топтардың және топ ішіндегі шоттардың иерархиясы;
2. Шоттар жоспарының жоспарды орталық банк қызметіндегі өзгерістер ескеріле отырып жеңіл ауыстыруға болатындай икемділігі;
3. Нақтылау деңгейі, ол жоспар шеңберінде шоттар ұсынылуы немесе ұсынылмауы мүмкін.

Шоттар жоспарында қаржылық операцияларды орталық банктің қызметінің барлық бағыттары бойынша қаржы деректерінің қолжетімді болатындай етіп жазу және кодын белгілеуге арналған базалық формат көзделеді. Алайда қызметтің операциялық салаларын жедел басқару үшін немесе нақты ақпараттық қажеттілікті қанағаттандыру үшін неғұрлым жан-жақты ақпарат жиі талап етіледі.

Бұл жердегі негізгі сәт арнайы ақпаратқа немесе жан-жақты жазба талаптарына қажеттілік туындаған жағдайда, қосалқы шот және шот сияқты қосалқы жүйелерді пайдаланған неғұрлым тиімді болады. Бұл Бас бухгалтерлік кітаптың шоттары арқылы өтуі тиіс болатын, орталық банктің қаржылық шоттарын дайындау үшін пайдаланылатын деректердің диапазоны мен көлемін қысқартады. Тиісінше, бұл қателердің болу ықтималдылығын немесе дисбалансты анықтаудың күрделілігін төмендетеді, себебі қосалқы есеп күн сайынғы негізде Бас бухгалтерлік кітаптың жиынтық шоттарымен салыстырып тексерілуге және теңестірілуге тиіс.

Шоттар жоспарының бірінші нұсқасы 1993 жылы әзірленіп, бекітілген, бірақ оны ендіру 1994 жылы ғана басталды, себебі ауқымды дайындық жұмысын жүргізу талап етілді. Сол кезде Ұлттық Банк үш деңгейден тұрды – орталық аппарат, облыстық

бөлімшелер және барлық облыстың аудандарында орналасқан есеп айырысу-кассалық орталықтары. Жаңа шоттар жоспарына бір сәтте көшу бірнеше себеп бойынша мүмкін болмады, олардың бірі – төлемдер. Сондықтан 1994 жылдың жазынан бастап КСРО Мембанкінің шоттар жоспарын және жаңа шоттар жоспарын қатар пайдалану енгізілді. Кейіннен, төлем жүйесі құрылғаннан және ендірілгеннен, бағдарламалық өнім ендірілгеннен кейін жаңа шоттар жоспарына көшу жүзеге асырылды.

Жаңа практиканы ендірудің соңғы кезеңі бухгалтерлік есептің мемориалдық-ордерлік жүйесінен модульдік жүйеге көшу болып табылады, бұған модульдік, клиентке бағдарланған жүйені білдіретін жаңа бағдарламалық өнім ендірілгеннен кейін ғана мүмкін болды.

Жаңа шоттар жоспарын ендіру қаржылық есептілікті ХҚЕС-ке сәйкес қалыптастыруға, сондай-ақ халықаралық қаржы ұйымдарын қоса алғанда пайдаланушылардың ауқымды тобының қажеттілігін қанағаттандыруға арналған есептерді қалыптастыруға мүмкіндік берді. Бас кітап негізінде Ұлттық Банктің статистикалық және басқарушылық есептілігі қалыптастырылады.

Журнал-ордерлік жүйені әзірлеген сәттен бастап ендіргенге дейін 15 жыл өтті. Жаңадан көп нәрсе істелген мерзім ауқымды және табысқа жету негізі көптеген бухгалтерлер мен бағдарламашылардың қалтқысыз еңбегі болып табылады, бұл өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басымен салыстырғанда бухгалтерлік есепті ұйымдастырудың және қаржылық есептілік жасаудың жоғары деңгейіне қол жеткізуге мүмкіндік жасады.

Орталық банкте зерттеу бөлімшесінің ұйымдастырылуы

Құлқаева А.М. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің жетекші маман-талдаушысы

Мақалада орталық банкте зерттеу бөлімшесін ұйымдастырудың түрлі тәсілдері мен қағидаттары, сондай-ақ орталық банктердің зерттеу қызметін ұйымдастырудың шетелдік тәжірибесі қаралады.

Орталық банктің зерттеу бөлімшесі ақша-кредит саясатының жақсы іске асырылуына жәрдемдеседі, себебі бөлімше қызметінің нәтижелері ақша-кредит саласының теориялық аспектілерін және олардың практикада қолданылуын зерделеуге мүмкіндік береді. Сапалық зерттеулер орталық банктің ақша-кредит саясатындағы ағымдағы және болашақтағы міндеттер мен проблемаларды шеше алатындығын көрсете отырып, орталық банктің беделін нығайтуға көмектеседі. Сонымен қатар бұл экономикалық агенттердің тарапынан орталық банкке деген сенімді арттырады.

Зерттеу бөлімшесін ұйымдастырудың тәсілдері

Орталық банкте зерттеу жұмысын ұйымдастырудың түрлі тәсілдері бар. Көптеген орталық банктер зерттеу жұмысын үш бағытта ұйымдастырады.

Зерттеудің орталықтандырылған тәсілінде бүкіл ұйымның қажеттілігін қамтамасыз ететін бір департаментте шоғырландырылады. Әдетте бұл департамент орталық банктің зерттеулер бағдарламасын әзірлеуге жауапты болады.

Орталықтандырылмаған тәсіл жағдайында әрбір бизнес-бірліктің өз зерттеу тобы болады, ол нақты операциялық саладағы құралдарды, зерттеулерді әзірлеумен және өз зерттеулерінің нәтижелерін жариялаумен айналысады. Көбіне орталық банктің бірнеше департаменті зерттеу бағдарламасын орындайды, бұл ретте орталық банктің бірінші кезектегі функциялары саласындағы зерттеулердің басқа бағыттарға қарағанда артықшылығы болады.

Үшінші аралық тәсіл жағдайында әрбір бөлімше операциялық жұмыспен де, арнайы саладағы зерттеумен де айналысады.

Көптеген орталық банктер алғашқы екі тәсілді таңдайды. Бірінші мен екінші тәсілдің арасында таңдау жасау өзара іс-қимылдың барынша көп болу және қызметкерлердің ұтқыр болу дәрежесіне байланысты. Кейде модель орталық банкте зерттеуге жұмсалатын қаражаттың жалпы сомасына қарай таңдалады, себебі орталықтандырылмаған модель әрбір бөлімшеде зерттеушілердің жеткілікті болуын талап етеді.

Әр тәсілдің өз артықшылығы мен кемшілігі бар. Бір ғылыми-зерттеу бөлімшесінің басшылықты ерекше алаңдататын проблемалардан алыс болуы орталықтандырылған тәсілдің негізгі тәуекелі болып табылады. Орталықтандырылмаған тәсілдің кемшілігі түрлі салалардағы зерттеушілер басқа бөлімшелердегі әріптестерінің тәжірибесін пайдаланбайтындығында және ұзақмерзімді зерттеулер тұрғанда қысқамерзімді қажеттілікті қанағаттандыру үшін тартылатындығында.

Қандай тәсілдің таңдалу-таңдалмауына қарамастан, барлық күш-жігер түрлі бөлімшелердің тығыз араласуын және келісілген жұмысын қамтамасыз етуге бағытталуға тиіс [1].

Зерттеу жұмысын ұйымдастыруға қойылатын негізгі талаптар

Ғалым-экономистер арасында зерттеу жұмысының қағидаттары мен ұйымдастыруға қойылатын талаптар туралы түрлі пікір бар.

Өзінің «Ақша-кредит саясаты: теориясы мен практикасы» деген кітабында С.Р. Моисеев зерттеу бөлімшесінің қызметін ұйымдастыру жөніндегі халықаралық ұсынымдарды келтіреді. Зерттеу бөлімшелерінің жақсы дерекқорлары, талдау құралдары, кәсіби мамандары болуға тиіс.

Жақсы дерекқорлар экономика мен қаржы нарықтарының көрсеткіштері бойынша статистикалық ақпараттан тұрады. Дерекқорлардың тиімді ұйымдастырылуы өте маңызды. Бөлімшелердің нақты міндеттерді орындаудағы қажеттіліктеріне қарай түрлі дерекқорлар болады.

Барлық дерекқорлардың сипаты: алынған жері, есептеу әдіснамасы, ерекшелігі болуға тиіс. Сонымен қатар, әрбір уақыт қатарында ақпарат пен әдіснаманың жаңғыртылуына жауап беретін тұрақты қызметкер болуға тиіс. Сондай-ақ орталық банк уақыт қатарларының серпініндегі өзгерістерді түсіндіру мүмкін болмайтын маңызды оқиғалар туралы хроника жүргізіп отыруға тиіс.

Талдамалық құрал болжау және модельдеу жүйесінен тұрады. Орталық банктер ақша-кредит саясатының бағыттары бойынша шешімдер қабылдау үшін қажетті модельдердің жиынтығын пайдаланады. Болжау жүйесі шұғыл бағалаудан, қысқамерзімді және ортамерзімді кешенді және қосалқы модельдеуден, ортамерзімді және құрылымдық болжаудан, нақты сектор кәсіпорындарына мониторинг жүргізуден тұрады.

Болжаудың түрлі модельдері мен әдістері үшін мамандандырылған талдаушылар топтары қажет болады. Қысқамерзімді және ортамерзімді болжаумен айналысатын топтарда әрбір талдаушы мониторинг жүргізіп, нақты жұмыс аясына мамандануға тиіс. Талдаушылар ұлттық шоттар жүйесі, төлем жүйесі, ақша нарығы, банктер, капитал нарықтары және т.б. бойынша мамандануы мүмкін. Кәсіби баспасөз бен шетелдік басылымдарға қолжетімділікті қамтамасыз ету мақсатында орталық банктің бас аппаратында кітапханалық-билиграфиялық (электрондық нысанды) жұмыстың жүргізілуі мамандарға көмек көрсетудегі маңызды бағыт болып табылады [2].

Герцензи оқыту орталығының (Швейцария) профессоры Stephen G. Cecchetti, пікірінше, ғылыми-зерттеу бөлімшесін ұйымдастыру күрделі әрі көп еңбекті талап ететін процесс болып табылады. Әрқашан және барлық жерде жұмыс істейтін әмбебап формула жоқ. Алайда, мына қағидаттар кез келген орталық банк үшін пайдалы болып табылады: 1) орталық банк басшылығының тарапынан қолдау көрсету; 2) жақсы оқытылған қызметкерлер; 3) қызметкерлердің берілген ресурстар мен уақыт үшін жауапкершілігі; 4) зерттеулер тақырыбы осы жұмысты істейтін зерттеушілердің өздерінен шығуы қажет; 5) жұмыс үшін қолайлы орта.

Жоғары басшылықтың қолдауынсыз бөлімшенің табысқа жетуі үшін қажетті қаржыландыруды да, зияткерлік қолдауды да алу мүмкін емес.

Ғылыми-зерттеу бөлімшесінің экономистері жоғары білікті қызметкерлер болуға тиіс. Орталық банктің өзі неғұрлым жоғары деңгейдегі зерттеушілері болу үшін әлеуеті бар адамдардың білім алуына демеушілік жасай алады. Жақсы зерттеу тобын сақтау үнемі жұмыс істеуді талап ететінін түсіну маңызды.

Табысты зерттеу бөлімшелерінің құрауыштарының бірі есептілік болып табылады. Мұнда зерттеулер сапасы мен саны маңызды мәселе болып табылады. Stephen G. Cecchetti Нью-Йорктың Федералдық Резервтік Банкінде жұмыс істеген кезде зерттеулер ранжирленетін, әрбір жұмысқа сандық баға берілетін рәсімді енгізді. Экономистерден екі немесе үш жыл бойына өлшенетін бір жылдағы сандық бағаның орташа мәні күтілді. Мұндай талаптар зерттеушілердің жұмысын бағалауды жеңілдетіп, жоғары басшылықтың алдында ресурстардың пайдаланылғаны үшін есеп беруге мүмкіндік береді.

Stephen G. Cecchetti пікірінше зерттеу бөлімшесінің жұмысы орталық банктің жұмысын көрсетуге тиіс. Бұл ақшалай және валюта саясатынан, төлем жүйелерінен, қаржылық тұрақтылықтан және дағдарысқа қарсы басқарудан, қажет болған жағдайда қаржылық қадағалаудан және реттеуден тұрады. Зерттеу бөлімшесінің экономистері өздерінің мүддесі мен осы тақырыптарға қатысты тәжірибесінің болуына қарай таңдалуға тиіс. Өзінің меншікті жобасымен жұмыс істеу мүмкіндігі зерттеушілер бағалайтын ақшалай емес өтеу нысаны болып табылады. Сонымен қатар зерттеушілер компьютерлік техника, дерекқорлар, кітапханалар, оқу және іссапар сияқты ресурстарды ғана қажет етпейді. Олар шығармашылық пен жеке бастың ерекшеліктері бағаланатын атмосферада

жұмыс істеуге тиіс. Зерттеу – шығармашылық қызмет ету процесі және мұны істей алатын адамдар да тәуелсіз ойлай білулері тиіс. Төрешілдік орын алған ұйымда мұндай ортаға қол жеткізу қиын, бірақ табысты ғылыми-зерттеу бөлімшесі үшін өте маңызды [3].

Канаданың орталық банкіндегі зерттеу қызметіне аудит жүргізген комиссия сарапшыларының пікірінше, кәдімгі зерттеуші қысқамерзімді талдауға өз уақытының 1/3, ортамерзімді жобаларға 1/3-н, ұзақмерзімді зерттеуге 1/3-н жұмсауға тиіс. Одан да дарынды зерттеушілер уақытының 80%-н зерттеулерге және 20%-н ағымдағы талдауға жұмсайды.

Зерттеу саласындағы кемелділікке қол жеткізу орталық банк басшылығының немесе қызметкерлердің өздерінің зерттеулердегі басымдықтарды айқындау арасында дұрыс теңгерімді, сондай-ақ саясаттың ағымдағы міндеттерін шешуге жұмсалған уақыт пен ұзақмерзімді зерттеу бағдарламасын іске асыруға жұмсалатын уақыт арасындағы теңгерімді белгілеуге негізделеді [4].

Орталық банктерде зерттеу қызметін ұйымдастыру тәжірибесі

Соңғы жылдары ТМД-ның кейбір елдеріне жалпы ұйымдық құрылымдағы зерттеу бөлімшелерін қайта ұйымдастыру, зерттеу қызметінің институционалдық негіздерін нығайту тән.

Ресей. Ресейдің орталық банкінде 2013 жылы инфляциялық таргеттеуге көшу шеңберінде зерттеу базасын және болжау және талдау жұмыстарының практикалық жағын күшейту мақсатында екі департамент: ақша-кредит саясаты департаменті және бұрын болған зерттеулер, ақпарат және статистика департаментінің негізінде статистика департаменті құрылды.

Беларусь. Беларусь Ұлттық Банкінің құрылымында Монетарлық саясат және экономикалық талдау бас басқармасы жұмыс істейді.

Ғылыми-зерттеу қызметін үйлестіру шеңберінде «Беларусь Республикасы Ұлттық банкі қызметінің және Беларусь Республикасы банк секторының мәселелері бойынша ғылыми зерттеуді дамытудың 2011-2015 жылдарға арналған стратегиясы» қабылданды. Стратегияда аталып өткендей, зерттеулердің орталықтандырылмаған сипаты барлық құрылымдық бөлімшелердің зерттеу және операциялық қызметін тиімді интеграциялауға мүмкіндік береді және оны үйлестіруге деген жоғары талаптарды белгілейді. Үйлестіру мәселелерін шешу үшін Ғылыми зерттеулерді дамыту жөніндегі кеңес құрылған, оны Беларусь Республикасы Ұлттық банкінің Басқарма Төрағасының бірінші орынбасары басқарады.

Зерттеушілердің жұмыстары «Банк хабаршысы» деп аталатын мамандандырылған басылымда жарияланады. Сонымен қатар орталық банк мамандарының Беларусь ғылыми-зерттеу ұйымдарымен бірлесіп зерттеулер жүргізуі жұмыстардың ерекшелігі болып табылады.

Украина. 2014 жылғы көктемде Украина Орталық банкін қайта құрылымдау жөніндегі жұмыс басталды. Қайта құрылымдаудың негізгі бағыттарын айқындауға Беларусь Ұлттық Банкіндегі жұмыс істеп тұрған құрылымға және процестерге жасалған терең талдау, халықаралық ұйымдармен, жетекші халықаралық және отандық сарапшылармен жүргізілген консультациялар негіз болды. Дайындық барысында әлемнің түрлі елдеріндегі орталық банктердің жүзден аса моделі талданды.

2014 жылғы желтоқсаннан бастап Украина Ұлттық Банкінің ұйымдық құрылымын реформалау басталды. Өзгерістердің негізгі бағыты – басқарудың иерархиялық құрылымынан функционалдық-матрикалық құрылымына өту. Ғылыми зерттеулер орталығы мен мерзімді басылымдар редакциясын қоса алғанда, аутсорсинге беру, бірнеше функциялар мен бөлімшелерді штаттан шығару өзгерістер бағыттарының бірі болып табылады.

Әзірбайжан. Әзірбайжанның орталық банкінде Зерттеулер және даму орталығы зерттеу блогы жұмыс істейді. Блокқа макроэкономикалық зерттеулер департаменті, қаржы

секторы жөніндегі зерттеулер департаменті, экономикалық даму жөніндегі зерттеулер департаменті, ақша-кредит саясаты департаменті кіреді.

Зерттеу қызметінің жай-күйі туралы ақпарат орталық банктің жылдық есебінде «Ақша-кредит саясатының шеңберіндегі зерттеулер және болжау» бөлімінде келтіріледі. Зерттеулер мен мақалалар «Орталық Банк және экономика: мақалалар мен зерттеулер сериясы» ғылыми-техникалық журналында және «Зерттеу бюллетені» басылымында жарияланады. Әзірбайжан орталық банкінің ресми сайтында пайдаланылатын эконометрикалық модельдер туралы ақпарат та ашып көрсетіледі.

Армения. Армения орталық банкінің құрылымында екі департамент жұмыс істейді: экономикалық зерттеулер департаменті және ақша-кредит саясаты департаменті. Экономикалық зерттеулер департаменті макроэкономикалық және микроэкономикалық зерттеулер жүргізеді, заманауи экономикалық теорияны және халықаралық қолданбалы экономика тәжірибесін зерделейді. Стратегиялық даму бағыттары шеңберінде орталық банктің ғылыми әлеуетін күшейту мақсатында 2013 жылы Дилижан қаласында оқу орталығы ашылды.

Шығыс Еуропаның жекелеген орталық банктерінің тәжірибесін қарастырып көрелік.

Чехия. Чехия Орталық Банкінің ұйымдық құрылымында екі департамент бар: Монетарлық саясат және статистика департаменті және Экономикалық зерттеулер департаменті.

Монетарлық саясат және статистика департаменті – монетарлық талдауға, ақша-кредит саясаты бойынша болжам жасауға, ұсынымдарды қалыптастыруға, сондай-ақ стратегиялық құжаттарды әзірлеуге жауапты бөлімше. Департамент 7 басқармадан тұрады, олардың үшеуі статистиканы жүргізуге жауапты.

Экономикалық зерттеулер департаменті ғылыми-зерттеу қызметінің ұйымдастырушысы және үйлестірушісі болып табылады. Үйлестірушілер командасы зерттеудің басым бағыттарын айқындауға, ғылыми-зерттеу жобаларын үйлестіруге, зерттеулер сапасын бақылауға, сондай-ақ оларды жариялауға жауапты.

Экономикалық зерттеулер департаменті үйлестіретін ғылыми-зерттеу жобалары мынадай төрт салаға шоғырланған:

- Ақша-кредит саясаты;
- Макроэкономикалық модельдеу;
- Қаржылық тұрақтылық;
- Нақты сектор және фискальдық саясат.

Сонымен қатар Чехия Орталық Банкінде ғылыми зерттеулердің алдағы бірнеше жылға арналған басымдықтары («The CNB's Economic Research Priorities: 2013–2018») әзірленеді, онда жоғарыда көрсетілген салалардағы зерттеу бағыттары айқындалады. Жыл сайын Экономикалық зерттеулер департаменті арнайы құжатында бір жылда жүргізген зерттеу жұмысы туралы есеп береді.

Экономикалық зерттеулер департаменті зерттеулер жүргізу кезінде ішкі және сыртқы қоса авторлар тобымен әріптесе отырып жұмыс істейді. Мәселен, 2002-2014 жылдары орталық банктің зерттеу жұмыстарының 16%-ын Экономикалық зерттеулер департаментінің қызметкерлері, 55%-н орталық банктің басқа құрылымдық бөлімшелерінің қызметкерлері, 29%-н сыртқы зерттеушілермен қоса авторласа отырып дайындаған. Сыртқы зерттеушілер жергілікті университеттердің және ғылыми орталықтардың қызметкерлерінен, сондай-ақ Халықаралық валюта қорының, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының және басқа да орталық банктердің қызметкерлерінен тұрады.

Сонымен қатар Чехия Орталық Банкінде Басқарма жанында 2001 жылы құрылған Ғылыми-зерттеу консультативтік кеңесі жұмыс істейді. Кеңес Төрағаның өзін және орталық банктің басқа басшыларын, сондай-ақ шетелдік сыртқы сарапшыларды қоса

алғанда, 17 мүшеден тұрады. Кеңес экономикалық зерттеулер департаменті дайындаған құжаттарды қарайды және орталық банк Басқармасы үшін ұсынымдар дайындайды.

Зерттеу нәтижелері үш түрлі басылымда жарияланады. *Working Papers* және *Research and Policy Notes* сыртқы пайдаланушылар үшін қолжетімді басылымдар болып табылады және Чехия Орталық Банкінің ресми сайтында тұрақты түрде жаңартылып отырады. Басылымдардың үшінші сериясы ішкі басылым болып табылады – *Internal discussion papers*, ол орталық банктің өз ішіндегі бөлімшелер арасында ақпарат, пікір және қолданылатын құралдар алмасуды қамтамасыз етеді.

Польша. Польша Ұлттық Банкінің құрылымында Экономикалық институт (Economic Institute) жұмыс істейді. Ақша-кредит саясатын іске асырумен байланысты зерттеулерді жүргізу институттың негізгі міндеті болып табылады.

Польша Ұлттық Банкінде зерттеу жобалары саласындағы ортамерзімді жоспарлау да бар (The Economic Research Framework of the National Bank of Poland for 2013-2016). Зерттеулер макроэкономикалық тұрақтылық, қаржылық тұрақтылық, сандық зерттеулер әдістері сияқты бөлімдерден тұрады. Осы салалардың әрқайсысында зерттеулердің негізгі бағыттары айқындалған. Әрбір жылдағы зерттеулер саласындағы есептілік орталық банк есебінің арнайы бөлімінде көрсетіледі. Польша Ұлттық Банкінде Экономикалық зерттеулер жөніндегі комитет (Economic Research Committee) те жұмыс істейді. NBP Working Papers басылымында зерттеушілер жұмысының нәтижелері жарияланады.

Венгрия. Венгрия Ұлттық Банкінің Зерттеулер департаменті 2008 жылы құрылды. Бұл департаменттің құзыретіне ақша-кредит саясаты саласындағы халықаралық ғылыми журналдардың талаптарына жауап беретін ұзақмерзімді зерттеулер жүргізу кіреді. Халықаралық журналдарда жариялау зерттеулер департаментінің қызметкерлеріне қойылатын негізгі талап болып табылады, осылайша орталық банктің ғалым-экономистер мен саясаткерлер арасындағы беделі мен сенімі көтеріледі. Осының өзі жеке зерттеу бөлімшесін құруға мақсат болды [6].

Румыния. Румыния Ұлттық Банкінде зерттеумен бірнеше департамент айналысады: макроэкономикалық модельдеу және болжау департаменті, экономика департаменті, ақша-кредит саясаты департаменті, сондай-ақ қаржылық тұрақтылық департаменті.

Румыния Ұлттық Банкінің жылдық есебінің «Экономикалық зерттеулер» деп аталатын арнайы бөлігінде зерттеудегі негізгі бағыттар, модельдеуде пайдаланылатын құрал бойынша бір жылда атқарылған жұмыс, жарияланған жұмыстар тізбесі ашып көрсетіледі.

Зерттеу қызметін ұйымдастыру тәжірибесі орталық банктер арасында әр түрлі. Еуропа орталық банкі, Англия, Канада Банкі сияқты орталық банктерде және дамыған елдердің орталық банктерінде жарияланымдарды бағалаудың түрлі жүйесі бар, зерттеушілердің жұмыстары кәсіби басылымдардың бірнеше түрінде жарияланады, зерттеулер бойынша бөлімдер дерекқорларға кіруге рұқсат беріле отырып интернет-ресурстарда орналастырылады.

Орталық банктердегі зерттеулер бағдарламасы түрлі салаларды қамтуы мүмкін: макроэкономика және ақша-кредит саясаты, халықаралық экономика, математикалық және сандық әдістер, экономикалық және технологиялық өзгерістер, еңбек нарығы мен демографиялық өзгерістер, микроэкономика, медицина, білім беру және экономиканың басқа салаларының мәселелері. Әрбір орталық банктің нақты бір басым салаға көңіл бөлінген өз зерттеу бағдарламасы бар. Сонымен қатар орталық банктерде орталықтандыру тәсілі шеңберінде түрлі тақырыптар бойынша маманданған зерттеушілер топтары құрылуы мүмкін [7].

Сонымен қатар жекелеген орталық банктерде зерттеу қызметіне аудит және тәуелсіз бағалау жүргізу үшін сырттан сарапшылар тарту практикасы бар. Аудит барысында зерттеу қызметін ұйымдастыру процесі, зерттеу бағдарламасы, ақша-кредит саясаты, қадағалау процесі мәселелері бойынша ұсынымдар әзірлеуге қатысы бар

зерттеулердің нәтижелері; экономикалық болжамдар жасауға арналған эконометрикалық модельдердің пайдаланылуы; зерттеу нәтижелерін жариялау арқылы академиялық және ғылыми-зерттеу ортасымен қарым-қатынастың орнатылуы, конференциялар мен семинарлар өткізілуі зерделенеді.

Осылайша, орталық банкте зерттеу бөлімшесін және тұтастай алғанда зерттеу қызметін ұйымдастыру процесі біржола айқындалған процесс болып табылмайды. Түрлі елдерде тұрақты түрде сыртқы қатерлерге, орталық банктің алдында тұрған мақсаттар мен міндеттерге қарай түрлі нұсқалар мен тәсілдер қолданылады. Терең әрі жан-жақты зерттеудің ақша-кредит саясатын тиімді іске асырудағы маңызы өте жоғары. Зерттеулер теориялық алғышарттардан бастап статистикалық және эконометриялық әдістер арқылы реттеуші және институционалдық өзгерістерге дейін жүргізілуге тиіс. Зерттеу қызметін дұрыс ұйымдастыру орталық банктің мақсаты мен міндеттеріне табысты қол жеткізу үшін қажетті құрамдас бөлік болып табылады.

Әдебиеттердің тізімі:

1. External evaluation of the directorate general research of the European central bank, Charles Freedman, Philip R. Lane, Rafael Repullo, and Klaus Schmidt-Hebbel, 25 January 2011, p.8-9;
2. Теория и практика денежно-кредитной политики. Моисеев С.Р.;
3. Research in Central Banks. Stephen G. Cecchetti Professor of Economics, The Ohio State University and Former Director of Research, Federal Reserve Bank of New York, Study Center of Gerzensee, September 2002, Newsletter;
4. Research at the Bank of Canada. Response to the External Review of the Bank's Research, 2011, http://www.bankofcanada.ca/wp-content/uploads/2011/05/response_research_evaluation.pdf;
5. Официальные интернет-ресурсы центральных банков;
6. A review of the research function at the National bank of Hungary,1/21/2013, http://www.mnb.hu/Root/Dokumentumtar/ENMNB/Kutatas/mnben_research_at_the_mnb/Evaluation_Report_2013_internetre.pdf;
7. [Central Bank Economic Research: Output, Demand, Productivity, and Relevance, Miguel Sarmiento. http://www.banrep.gov.co/docum/ftp/borra576.pdf.](http://www.banrep.gov.co/docum/ftp/borra576.pdf)

Исламдық қаржыландыру саласындағы оқытудың әлемдік жүйелерін талдау

Жүнісова Д.Р. – Алматы қаласының өңірлік қаржы орталығын және исламдық қаржыландыруды дамыту департаментінің жетекші маманы

Исламдық қаржылық индустрия бүгінгі күні ауқымды қаржы жүйесінің жыл сайынғы 10-15%-дық өсімі бар перспективалық сегментінің бірі болып табылады. Қазақстанда исламдық қаржыландыру ел экономикасын әртараптандыру және оның одан әрі өсіміне жәрдемдесу мақсатында экономиканы қаржыландырудың балама көздерінің бірі ретінде қаралады. Бұл мақалада исламдық қаржыландыру саласындағы білім берудің әлемдік жүйесіне талдау жүргізілді. Исламдық қаржы бойынша арнайы бағдарламалар сияқты және академиялық бағдарламалар да қаралды. Исламдық қаржы саласындағы Ұлыбританияның, Малайзияның, Бахрейннің, ТМД елдері мен Қазақстанның білім беру қызметін ұсыну нарығының ағымдағы жағдайы да қаралды.

Кез келген саланы толыққанды дамыту жолында адами капитал, яғни жоғары білімді мамандардың болуы маңызды рөлді атқарады.

Мәселен, исламдық қаржы индустриясы белсенді дамуына қарай бұл саладағы мамандарға деген қажеттілік артады. Zawya компаниясының деректеріне сәйкес ауқымды исламдық қаржылық индустрияға 50 000 маман қажет [1].

Исламдық қаржыландыру белсенді дамып келе жатқан барлық елдерде білім беру жүйесі жұмыс істейді, бұл саладағы қаржылық сауаттылық артып келеді. Global Islamic finance education Special report 2013 зерттеуіне сәйкес әлемде исламдық қаржыландыру саласында білім беретін Yurizk компаниялары 742 ұйым деп есептеледі [2]. Бұл тізімге жоғарғы оқу орындары сияқты оқыту орталықтары да кіреді.

1-кесте

Әлемде исламдық қаржыландыруға оқытатын ұйымдардың саны

Ел	Саны	Ел	Саны	Ел	Саны
Австралия	16	Иордания	6	БАӘ	43
Әзірбайжан	1	Испания	5	Оман	7
Алжир	1	Италия	5	Пәкістан	88
Ауғанстан	3	Йемен	3	Ресей	6
Бахрейн	20	Қазақстан	1	Сауд Арабиясы	19
Бангладеш	22	Камбоджа	1	Сейшел	1
Бельгия	2	Канада	15	Сингапур	15
Босния және Герцеговина	3	Катар	4	Судан	5
Бруней	4	Кения	6	АҚШ	44
Мажарстан	2	Қытай	1	Тайвань	2
Ұлыбритания	86	Кипр	1	Танзания	3
Гамбия	2	Кувейт	7	Тунис	4
Ганна	2	Ливан	9	Туркия	12
Германия	7	Ливия	3	Уганда	1
Гонконг	8	Люксембург	5	Финляндия	1
Дания	3	Малайзия	86	Филиппины	5
Египет	9	Мальдивы	3	Франция	12
Үндістан	28	Маврикий	6	Шри-Ланка	8
Индонезия	31	Марокко	3	Швеция	3
Иран	2	Непал	1	Швейцария	6
Ирак	1	Нидерланд	2	Жапония	4
Ирландия	8	Нигерия	11	Оңтүстік Африка	8

Дереккөзі: Global Islamic finance education Special report 2013, Yurizk

Үгізк есебіне сәйкес исламдық қаржыландыру бойынша оқытуды ұсыну жөніндегі көшбасшылардың үштігіне Пәкістан (88 ұйым), Малайзия (86) және Ұлыбритания (86) кіреді. Бұл есепке сәйкес Қазақстанда 1 ұйым жұмыс істейді. Кеңес Одағынан кейінгі республикалардың және Орталық Азия елдерінің ішінен тізімге Әзірбайжан (1) мен Ресей (6) кірді.

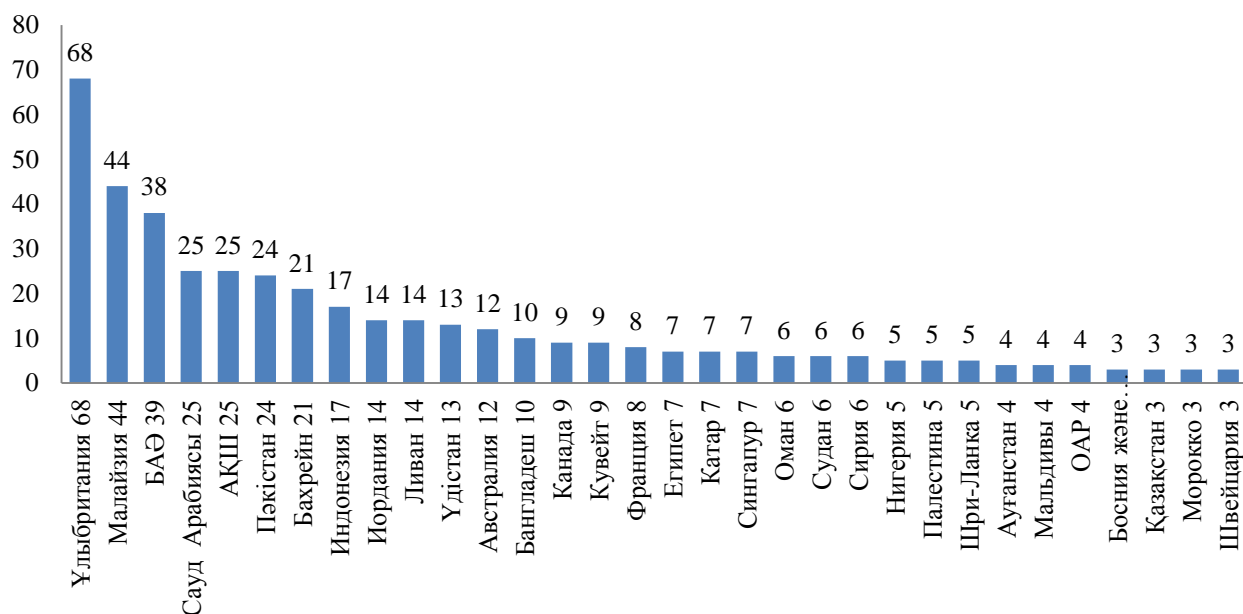
Өңірлік тұрғыдан қарасақ, онда исламдық қаржыға оқытатын ұйымдардың көпшілік бөлігі Азияда – олардың жалпы санының 43%-ы, Еуропада – 22%, Орта Шығыста және Солтүстік Африкада – 19%, Солтүстік Америкада – 8%, Сахарадан оңтүстікке қарай орналасқан елдерде – 6% және Океания елдерінде – 2% орналасқан.

Global Islamic finance education Special report 2013 исламдық қаржылық білім беру саласына бағытталған аздаған есептердің бірі болып табылады. Ондағы ақпарат бастапқы сияқты және қайтала дереккөздерінен алынған деректерді көрсетеді.

Алайда оның деректері Islamic Corporate for the Development of the Private Sector (ICD) үшін дайындалған Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2014 есебіндегі деректермен сәйкес келмейді. Бұл есептегі деректерге сенсек, исламдық қаржыландыру саласында білім беруді ұсыну бойынша әлем көшбасшысы Ұлыбритания (68 ұйым), одан кейін Малайзия (44) және БАӘ (39) тұр, ал Пәкістанда барлығы 24 оқу орындары есептелді. Қазақстанда 3 оқу орталығы бар. ТМД елдерінен тізімге Әзірбайжан (1) және Ресей (1) [3] де енді.

1 Сурет

Исламдық қаржыландыру саласындағы оқыту мекемелерінің саны

Дереккөзі: Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2014

Әлемде исламдық қаржыландыру саласындағы білім беру жүйесінің 2 түрі бар: академиялық дәрежелерді беретін бағдарламалар (бакалавр, магистр, PhD) және ұзақмерзімді, қысқамерзімді оқыту бағдарламалары (сертификат).

Thomson Reuters есебіне сәйкес исламдық қаржы бойынша академиялық дәрежелерді беретін университеттердің 57%-ы Таяу Шығыс және Солтүстік Африка (MENA), Еуропа және Парсы шығанағы елдерінің аумағында орналасқан.

Сонымен қоса, оқыту орталықтарының 59%-ы Таяу Шығыс пен Солтүстік Африка (MENA), Еуропа және Сахарадан оңтүстікке қарай елдерде орналасқан.

Исламды қаржы бойынша оқыту курстарын ғана ұсынатын елдер

№	Ел	Оқыту орталықтарының саны
1	Австрия	3
2	Әзірбайжан	1
3	Ауғанстан	4
4	Бангладеш	10
5	Бельгия	1
6	Босния	3
7	Дания	1
8	Гонконг	2
9	Иран	1
10	Ирак	3
11	Ирландия	3
12	Италия	1
13	Қазақстан	3
14	Канада	9
15	Кения	1
16	Ливия	1
17	Мальдивы	4
18	Маврикий	2
19	Нидерланд	1
20	Нигерия	1
21	Оман	6
22	Палестина	5
23	Ресей	1
24	Сингапур	7
25	Сомали	2
26	Сирия	6
27	Танзания	2
28	Туркия	2
29	Уганда	2
30	ОАР	4
31	Жапония	2

Дереккөзі: Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2014

Оқыту орталықтары, негізінен, исламдық қаржыландыру бойынша қысқамерзімді сияқты ұзақмерзімді болатын, сондай-ақ қашықтықтан және орналасу орындарында семинарларды/тренингтерді өткізу арқылы кәсіптік біліктілікті ұсынады. Дәстүрлі компанияларда жұмыс істейтін практиктерге мақсаттану – бұл біліктіліктердің негізгі артықшылықтары. Исламдық қаржыландыру саласында білікті кадрдың тапшылығын ескере отырып, проблеманың жақсы шешімі кәсіптік біліктілікті беру болып табылады. Алайда, перспективада исламдық қаржы бойынша академиялық дәрежелердің танымалдылығын арттыру көзделуде, өйткені университеттердің бағдарламалары жыл сайын барынша стандартты болуда, сондай-ақ осындай бағдарламалардың болуы оқыту орнының танымалдығын арттырады, сондықтан олардың саны өсуде.

Исламдық қаржылық білім саласында біліктіліктер бойынша халықаралық рейтингтің не аккредитациялайтын органның болмауын ескере отырып, нарықта өздерін көрсеткен және үлкен танымалдығы бар, исламдық қаржы бойынша бағдарламаларын ұсынатын бірнеше ұйымдарды атап өтуге болады. BIBF исламдық қаржы орталығының басшысы Hani Redha зерттеуіне сәйкес бүгінгі күні барынша озық бағдарламаларды Chartered Institute of Securities and Investments және Chartered Institute of Management Accountants [4] ұсынады.

Chartered Institute of Securities and Investments (CISI) – бағалы қағаздар мен инвестициялар индустриясында біліктілікті беру бойынша білім беру қызметтерін көрсететін Ұлыбританиядағы ірі кәсіптік мекеме. Лондон Қор Биржасының қатысушылары 1992 жылы құрған. Әлемнің 89 елінде 40 000 жуық мүшесі бар. «Исламдық қаржыландыру» (Islamic Finance Qualification, IFQ) біліктілігі – Шариғаттың мәселелерін сияқты қаржы саласындағы арнайы білімді де қамтитын, әлемде танылған біліктілік. Бұл біліктілік 2006 жылдан бастап беріледі және исламдық қаржы саласындағы бірінші халықаралық біліктілік болып табылады. Біліктілік тәжірибесі бар кәсіби мамандарға сияқты исламдық қаржы саласындағы жаңа мамандарға да сәйкес келеді. Біліктілікті енгізген кезден бастап IFQ әлемнің 40 елінің қатысушыларына берілді.

Қазақстанда да IFQ «АӨҚО» АҚ-тың базасында беріледі, ол бүгінгі күні Ұлттық Банктің еншілес бөлімшесі болып табылады. IFQ ұсыну кезінен бастап біліктілікті 2 адам алды, Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орнының оқытушысы олардың бірі болып табылады.

Chartered Institute of Management Accountants (CIMA) – басқарушылық есеп жөніндегі мамандарының сертификатталған институты. Өндірістік, сервистік және қоғамдық ұйымдарда ішкі бақылау және басқару мақсатында есептік технологияларды әзірлеуге мамандандырылған. Өзіндік құнын есептеу, бюджеттеу, басқарушылық есеп, инвестицияларды бағалау және басқарушылық шешімдерді қабылдау саласында жетекші кәсіптік қоғамдастық беделіне лайық. 1999 жылы құрылды. Ұлыбританияда орналасып, барша әлем бойынша белсенді жұмыс істейді. CIMA 2011 жылдан бастап Islamic Finance Qualification мүддесін білдіреді. Бағдарлама жаңа жұмысын бастаған мамандарға сияқты исламдық қаржы саласында тәжірибесі бар мамандар үшін де тиімді. Бұл бағдарламаны ұсынуда аздаған тарихына қарамастан, CIMA Global Islamic Finance Awards (GIFA) комитетінен «2013 жылғы Исламдық қаржыландыру бойынша білім беру саласындағы үздік провайдер» («Best Islamic finance education provider 2013») [4] ретінде награда алды.

Әлемде исламдық қаржыландыру дамуы бойынша бұл саладағы академиялық дәрежелері бар мамандарға деген сұраныс артып келеді. Осыған байланысты, исламдық қаржыландыру бойынша білім беретін университеттердің саны жыл сайын өсіп келеді.

3-кесте

Исламдық қаржы бойынша академиялық дәрежелер мен оқыту курстары беретін елдер

№	Елдер	Университеттер саны	Оқыту орталықтарының саны
1	Австралия	3	12
2	Алжир	1	3
3	Бахрейн	3	21
4	Бруней	2	2
5	Ұлыбритания	25	68
6	Гамбия	1	1
7	Германия	1	2
8	Ганна	1	1
9	Египет	1	7

10	Үндістан	6	13
11	Индонезия	6	17
12	Иордания	3	14
13	Катар	2	7
14	Кувейт	1	9
15	Ливан	1	9
16	Люксембург	1	3
17	Малайзия	19	44
18	Марокко	1	3
19	Нигерия	1	5
20	БАӘ	8	39
21	Пәкістан	11	24
22	Сауд Арабиясы	5	25
23	Сенегал	1	1
24	Судан	1	6
25	АҚШ	2	25
26	Франция	3	8
27	Швейцария	2	3
28	Шри-Ланка	2	5

Дереккөзі: Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2014

Кестедегі деректерге сәйкес, исламдық қаржылар бойынша академиялық дәреже беретін оқу орындарының саны бойынша Ұлыбритания көш бастап тұр (25), одан кейін Малайзия (19) және Пәкістан (11). ТМД және Орталық Азия елдерінің ешқайсысында жоғарғы оқу орындары исламдық қаржы бойынша дәреже бермейді.

Өзін исламдық қаржы орталығы ретінде жариялаған Ұлыбритания академиялық дәреже беретін оқу орындарының саны бойынша – 25 мекеме (оның ішінде университеттер, мектептер мен колледждер) басқа елдерді басып озды. 2013 жылы олардың саны 2012 жылмен [5] салыстырғанда 13%-ға өсті. 25 оқу орнының бірнешеуін атап өтуге болады:

- Durham University – MA and MSc in Islamic Finance;
- International Capital Market Association, Centre University of Reading – MSc in Investment Banking and Islamic Finance;
- London School of Business and Finance – MSc in Islamic Finance and Banking;
- Newcastle University – MSc Finance & Law with Islamic Finance;
- Salford Business School – MSc Islamic Banking and Finance;
- The Markfield Institute of Higher Education – Master in Islamic Banking Finance and Management;
- University of Aberdeen – MBA in Islamic Finance.

Жоғарыда берілген CISI және CIMA басқа 66 оқу орталықтары исламдық қаржы бойынша оқу курстарын ұсынады, мысалы:

- Chartered Institute of Management Accountants (UK) – Certificate in Islamic Finance;
- London School of Business and Finance – Advanced Certificate in Islamic Banking and Asset Management;
- Academy for International Modern Studies – Certified Islamic Finance Expert (CIFE).

Малайзияда исламдық қаржыны оқытатын оқу орындарының саны алдыңғы жылмен салыстырғанда [3] 2013 жылы 12%-ға ұлғайды. Сонымен, академиялық дәрежені 19 оқу орны береді, олардың бірнешеуін атап өтуге болады:

- 1) University Tun Abdul Razak (Malaysia) – MBA (Global Islamic Finance);

- 2) Asia Pacific University of Technology & Innovation – Master in Islamic Finance & Banking;
- 3) International Centre for Education in Islamic Finance – MSc in Islamic Finance, Doctor of Philosophy in Islamic Finance;
- 4) International Islamic University Malaysia – Master of Science in Islamic Banking and Finance.

Кәсіби біліктілікті 44 ұйым береді. Мысалы, International Centre for Education in Islamic Finance – Masters in Islamic Finance Practice, Islamic Banking and Finance Institute Malaysia (Malaysia) – Certified Credit Professional-Islamic и UCISS Malaysia – Certificate in Islamic Banking & Finance.

Исламдық қаржы бойынша оқыту бағдарламаларын дамытуда International Centre for Education in Islamic Finance (INCEIF) ерекше атап өтуге болады.

INCEIF – исламдық қаржы саласындағы халықаралық білім беру орталығы. Негара Малайзия Банкі (Малайзияның Орталық банкі) ғаламдық исламдық қаржы индустриясы үшін адами капиталды дамыту үшін құрылды. 2007 жылғы тамызда Малайзияның Жоғары білім министрлігі INCEIF университет мәртебесін берді. Академиялық және практикалық білімді бірге алып жүру мақсатында INCEIF оқыту жоспары Шариғат ғалымының және нарық өкілдерінің материалдарын пайдалана отырып құрылды. INCEIF исламдық қаржы практикасы саласындағы магистр (Masters in Islamic Finance Practice (MIFP)), исламдық қаржы саласындағы дәрежесін (MSc in Islamic Finance) және исламдық қаржы докторы (PhD in Islamic Finance) дәрежесін береді, сондай-ақ исламдық қаржы саласында executive бағдарламалар мен зерттеулер жүргізеді.

Thomson Reuters Islamic Finance Development Report 2014 есебіне сәйкес, Ұлыбританияның исламдық қаржыландыруға оқытатын оқу орындарының саны жағынан көшбасшы екендігіне қарамастан, елдердің білім берудегі субиндикаторларын айқындаған кезде (ДЖӨ және халықтың саны) алдыңғы қатарды Бахрейн Корольдігі алды. Осы есептің деректері бойынша академиялық дәрежені 3 оқу орны береді.

21 ұйым сертификаты бар мамандарды оқытады. Олардың ішінде The General Council for Islamic Banks And Financial Institution (CIBAFI) ерекше атап өтуге болады. CIBAFI, коммерциялық емес ұйым, 2001 жылы құрылды. CIBAFI Исламдық ынтымақтастық ұйымына (ИЫҰ) үлестес орган болып табылады. Бұл ұйымды құруға 1999 жылы Ислам Даму Банкі бастама жасады. Бүгінгі таңда әлемнің 26 елінен 105 қаржы институты CIBAFI мүшесі болып табылады. CIBAFI жанында исламдық қаржы индустриясындағы мамандардың деңгейін көтеру, пәндерді оқытуды стандарттау және оқу орындарын, оқытушылар мен оқу материалдарын аккредитациялау, сондай-ақ әртүрлі кәсіби сертификаттарды беру мақсатында, CIBAFI жалпы жиналысының шешіміне сәйкес негізі қаланған исламдық қаржы халықаралық оқу орталығы жұмыс істейді.

CIBAFI исламдық қаржыландыру саласында 20 кәсіби бағдарлама бойынша білім береді. Мысалы, The Certified Islamic Banker (CIB), ол бойынша ағымдағы жылы Ұлттық Банк бастамасы бойынша «АӨҚО академиясы» АҚ базасында 47 адам – Қазақстан қаржы нарығының, жоғарғы оқу орындарының, сондай-ақ Түркия, Тәжікстан, Ресей және Қырғызстан мемлекеттік құрылымдардың өкілдері сәтті білім алды. Сынақтан өткізу нәтижесі бойынша 45 адам CIB біліктілігінің иегері болды.

Жоғарыда көрсетілген есептерге сәйкес ТМД мен ОА елдерінің ішінде бүгінгі таңда исламдық қаржыландыруды Қазақстаннан басқа, Ресей мен Әзірбайжанда да оқытады [2].

Ресейде Ресей Ислам институты жанынан Ресей Исламдық экономика және қаржы орталығы (РИЭҚО) ашылды, 2013 жылы исламдық экономика саласында бакалаврларды дайындау бойынша пилоттық жоба іске қосылды. Сондай-ақ РИЭҚО исламдық экономика тақырыптары бойынша семинарлар мен тренингтер өткізілді [6].

Бүгінгі таңда Қазақстанда исламдық қаржыландыру бойынша академиялық дәреже берілмейді. Бұл ретте, көптеген жоғарғы оқу орындарында (жоо) (ЕҰУ, ҚазҰУ, Ұлттық Банктің магистратурасы, ҚазЭУ және басқа) осы саланы таңдау бойынша курстар енгізілген.

Сондай-ақ, CISI аккредиттелген серіктесі болып табылатын «АӨҚО академиясы» АҚ жанында IFQ алу үшін семинарға қатысуға болады. Сонымен қатар, қаржы нарығының өкілдері үшін исламдық қаржы бойынша әртүрлі тренингтер өткізіледі. Мысал ретінде, жоғарыда аталып өткендей, 45 ада CIBAFI-тан CIB алды.

2014 жылы «Тұран» университеті жанынан исламдық қаржы бойынша оқыту-талдау орталығы ашылды.

Қазақстанда исламдық қаржыландыруды дамытуды ескере отырып («Қазақстан Даму Банкі» АҚ «КазАгро» ҰБХ» АҚ-тың сукук шығарылымын жүргізді және исламдық қаржыландыру қағидаттары бойынша қаржыландыру желісі жүргізілді, бүгінгі таңда «Al Nilal» Исламдық Банк» АҚ, «Такафул» ӨХСҚ» ТК, «Kazakhstan Ijara company» АҚ, ИҚДҚ және бірнеше консалтингтік компаниялар), сондай-ақ Қазақстанда осы салада кадрлардың жетіспеушілігі сезіледі. Семинарларды, тренингтерді өткізу мамандар жетіспеушілігі мәселесін шешпейді. Исламдық қаржыландыру бойынша сарапшылардың болмауына байланысты, мемлекеттік органдар, оның ішінде Ұлттық Банк, сондай-ақ қаржы институттары шетелдік мамандардың қызметіне жүгінуге мәжбүр. Сонымен қатар, халықтың, оның ішінде жастардың арасында да исламдық қаржыландыруға қызығушылық таныту өсіп келеді. Ұлттық Банк Қазақстан Республикасы ЖОО-лардың студенттері мен магистранттары арасында исламдық қаржыландыру бойынша атаулы шәкіртақы тағайындау бойынша конкурс өткізген кезде 2014 жылы 58 ғылыми жұмыс алынды. Сонымен қатар, көптеген қазақстандық студенттер исламдық қаржыландыру саласында білім алу үшін шетелге барды.

Осыған байланысты, Қазақстанның білім беру жүйесіне исламдық қаржы бойынша академиялық дәреже енгізу қажеттігі туындайды, ол біздің елімізде мамандардың жетіспеушілігі мәселесін шешуге, біздің ЖОО-лардың деңгейін өңірлік ауқымға арттыруға мүмкіндік береді.

Халықаралық компаниялардың есептерін ескере отырып, бүгінгі таңда ТМД мен Орталық Азия аумағында исламдық қаржы бойынша халықаралық дәрежеде танылған академиялық дәреже беретін оқу орындары жоқ. Сонымен қатар, бұл өңірде 75 миллион мұсылман бар, ал болжам бойынша олардың 2030 жылы 100 миллионға жетеді. Исламдық қаржыландыру нарығы діни сенімдеріне қарамастан барлығына бірдей болғандықтан исламдық қаржы өнімдеріне сұраныс тұрақты өсетін болады. Сонымен қатар, мұсылман халық басым емес елдерде (Ұлыбритания, АҚШ, басқа) исламдық қаржы бойынша академиялық дәреже беретін университеттер санының ұлғайғандығы байқалады. Бұл исламдық қаржыландыру саласында білім берудің, жалпы исламдық қаржыландыру сияқты жыл сайын 10-15%-ға өсетін перспективалық бағыт болып табылатындығымен байланысты.

Қазақстанда исламдық қаржыландыру бойынша академиялық дәреже беру Қазақстанда да, ТМД мен Орталық Азияның барлық өңірлерінде де жоғары білікті кадрларға сұранысты қанағаттандыруға мүмкіндік береді. INCEIF Joy Abdullah профессорының зерттеуіне сәйкес, исламдық қаржылық білім беру саласында 95% исламдық қаржыландыру бойынша әлемдік білім беру бағдарламалары ағылшын тілінде өткізіледі. Осыған байланысты, Қазақстанда өңірді тек географиялық ыңғайлы орналасқан орны бойынша ғана емес, ағылшын және орыс тілдерінде де білім беру жағынан да қамту мүмкіндігі бар.

Қазақстандық ЖОО-лардың исламдық қаржыландыру бойынша академиялық дәреже беруі білім беру жүйесін дамытуға, оның деңгейін халықаралық ауқымға арттыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ, Елбасының Қазақстанның өңірлік қаржы

орталығы ретінде қалыптасуы жөніндегі тапсырмасын орындауға бастайтын көп қадамдардың бірі болады.

Әдебиеттердің тізімі:

1. Skills shortage impedes Islamic finance expansion, Zawya, 2013;
2. Global Islamic finance education Special report, Yurizk, 2013;
3. Islamic Finance Development Report, Thomson Reuters, 2014;
4. Islamic finance training and education: challenges facing the industry and strategies to mitigate them/ Hani Redha, 2014;
5. UK Excellence in Islamic Finance, UKTI, 2013;
6. <http://www.kazanriu.ru>;
7. Р. Беккин, «Исламская экономика», Мәскеу, 2008;
8. Marketing Islamic Finance, Joy Abdullah, 2015;
9. <http://www.cibafi.com>;
10. <http://www.cisi.org>;
11. <http://www.inceif.org>;
12. <http://www.irti.org>;
13. <http://www.iium.edu.my>;
14. <http://www.bibf.com>;
15. <http://www.masterstudies.com>.

Жамбыл облысының уәкілетті ұйымдары мен екінші деңгейдегі банктері айырбастау пунктерінің қызметі туралы

Сырымбетов М.М. – Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының валюталық операцияларды бақылау бөлімінің бастығы.

Валюталық нарық қаржы нарығының қарқынды дамып келе жатқан сараланымдарының бірі болып табылады. Валюталық нарықта сатып алу – сату объектісі кәдімгі тауар емес, керісінше шетел валютасы болып табылады. Валюталық нарық ұлттық валюталарды шетел валюталарына айырбастауды қамтамасыз ететін механизм тәрізді. Осыған байланысты валюталық нарық кез-келген елдің сыртқы экономикалық қатынастар жүйесінде маңызды роль атқарады. Ол ұлттық экономиканың әлемдік экономикаға бірігу үрдісіне ықпал етеді және бірқатар функцияларды атқарады. Қазіргі таңда сыртқы экономикалық қызметті ырықтандыру жағдайында айырбастау пунктерінің қызметі ерекше сұранысқа ие. Осы мақалада Жамбыл облысының айырбастау пунктері қызметінің көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жасалған, даму үрдістері көрсетіліп, қорытындылар берілген.

Шетел валютасымен операциялар ел экономикасына әсерін тигізеді, сондықтан валюталық операциялардың жүргізілуін бақылауды ерекше назарда ұстау қажет. Валюталық реттеудің мақсаты экономиканың тиянақты дамуына қол жеткізу және экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттің саясатына жәрдем ету болып табылады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі валюталық бақылау мен валюталық реттеуді жүзеге асыратын уәкілетті мемлекеттік орган болып табылады, және де валюталық реттеудің негізгі органы ретінде қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру бойынша қызметті жүзеге асыру талаптары мен тәртібін белгілейді.

Уәкілетті ұйымдардың (бұдан әрі – УҰ) біліктілік талаптары, уәкілетті ұйымдарды лицензиялау тәртібі мен шарттары, уәкілетті банктерге (бұдан әрі – УБ) айырбастау пунктерінің ашылғаны, қызметінің тоқтатылғаны, қайта басталғаны, жабылғаны туралы хабарлау тәртібін, айырбастау пунктеріне қойылатын талаптар, олармен қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын жүргізу және оларды қолдану шарттары кіретін Қазақстан Республикасында қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру тәртібі Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 16 шілдедегі №144 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қағидаларында (бұдан әрі – Қағидалар) белгіленген.

Қағидалар «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы», «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы», «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы», «Рұқсаттар мен хабарламалар туралы» Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес дайындалған.

ҚР Ұлттық Банкінің Жамбыл филиалы (бұдан әрі -Филиал) туралы ережеге сәйкес Филиал Жамбыл облысының уәкілетті ұйымдарына қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру бойынша қызметті жүзеге асыру үшін лизензия беру, қызметін тоқтата тұру, жабу, жаңарту, қайта рәсімдеу және дубликатын беру, сонымен бірге «Е-лицензиялау» мемлекеттік деректер қоры» ақпараттық жүйесінің көмегімен электронды түрде жүзеге асырады.

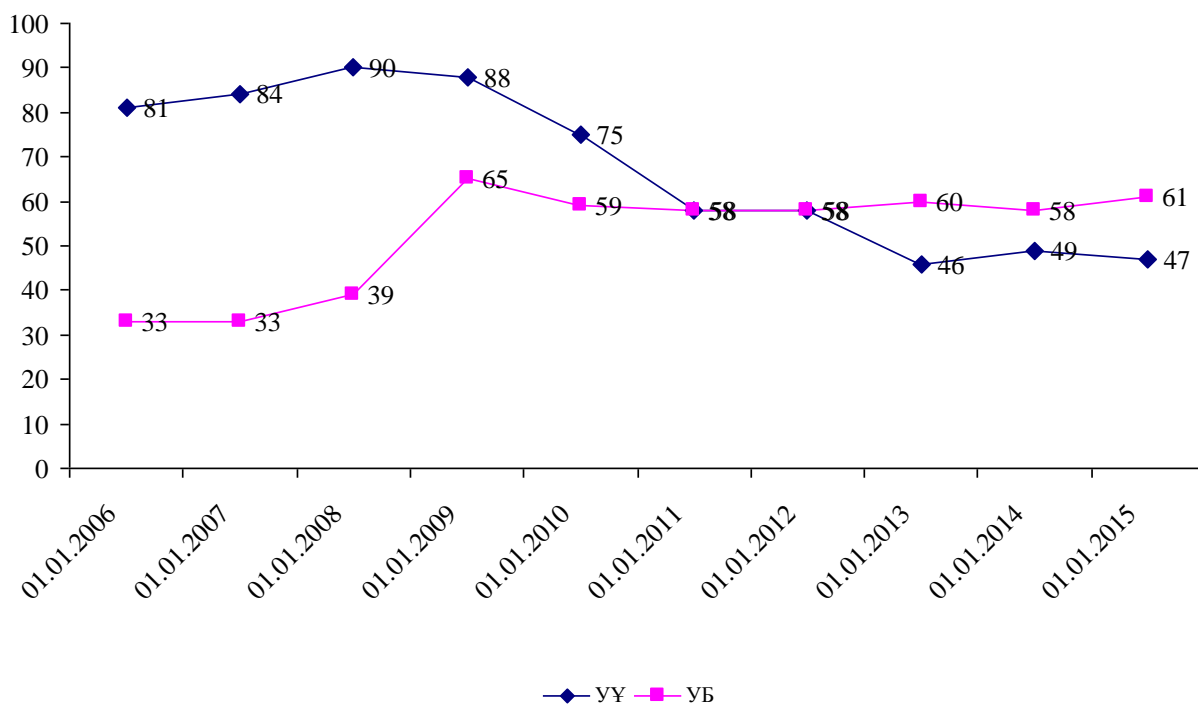
Қағидалармен енгізілген өзгертулерге сәйкес Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Жамбыл филиалымен УБ филиалдарының айырбастау пунктеріне 65 куәлік, айырбастау пункттерін жабуға 6 хабарлама және айырбастау пункттерін ашуға 2 хабарлама келіп түскен. УҰ 27 лицензия қайта рәсімделген және оларға қосымшалар берілді, сондай-ақ 1 лицензия қосымшасымен бірге және қолданыстағы лицензияға

қосымша берілді. Осылай, 01.03.2015 жылғы жағдай бойынша Жамбыл облысы бойынша қызмет ететін айырбастау пунктерінің жалпы саны 110 немесе Қазақстан Республикасы бойынша айырбастау пунктерінің жалпы санынан 3,59% құрады (15 УБ филиалдарының 61 айырбастау пункті, 28 УҰ 48 айырбастау пункті, «Қазпошта» АҚ 1 айырбастау пункті). Олардың ішінде Тараз қаласында 69 айырбастау пункті немесе Жамбыл облысының айырбастау пунктерінің жалпы санынан 62,72% орналасқан.

1 Сурет

2006-2014 жылдар аралығындағы кезеңге Жамбыл облысы бойынша айырбастау пунктерінің саны.

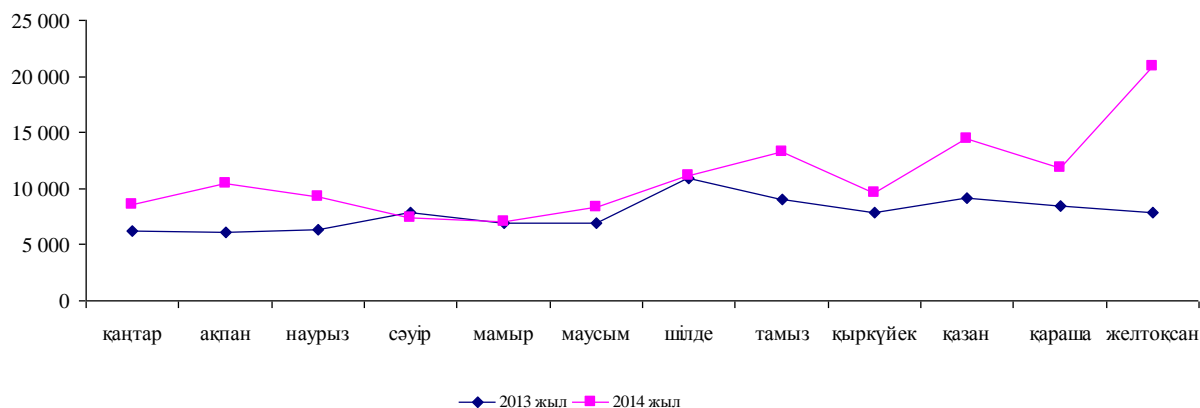
Мәлімет көзі: «Экспорттық-импорттық валюталық бақылау нәтижелерін жинау және талдау» ААШЖ.

1-суреттен УБ филиалдарының айырбастау пунктері санының өсу, ал УҰ айырбастау пунктері санының кему үрдісін байқаймыз. 2010 жылы УҰ жарғылық капиталы мөлшерінің өсуі осы өзгерістердің негізгі факторы болып табылады. [1]

Қағиданың 55 және 56 тармақтарына сәйкес айырбастау пункттері ҚР Ұлттық Банкі Жамбыл филиалына ай сайын есептерін тапсырып отырады, есептерді талдау нәтижесі УҰ айырбастау пунктерінің шетел валютасын сату және сатып алу көлемі УБ филиалдарының сату және сатып алу көлемдерінен айтарлықтай төмен екенін көрсетеді. Бұл, халықтың банктерге деген сенімін білдіреді. [1, 2]

Жамбыл облысы бойынша УҰ мен УБ филиалдары айырбастау пунктерінің ақша айналымына салыстырмалы талдау жақсайық. Есеп айырысу есептік кезеңдегі орташа ресми бағам бойынша теңгемен жүргізілген.

**2013-2014 жылдардағы Жамбыл облысындағы айырбастау
пунктерінің ақша айналымы (млрд.теңге)**

Мәлімет көзі: Ұлттық Банк Жамбыл филиалының 2013-2014жж айырбастау пунктерінің қолма-қол шетел валютасын сату/сатып алу туралы есебі.

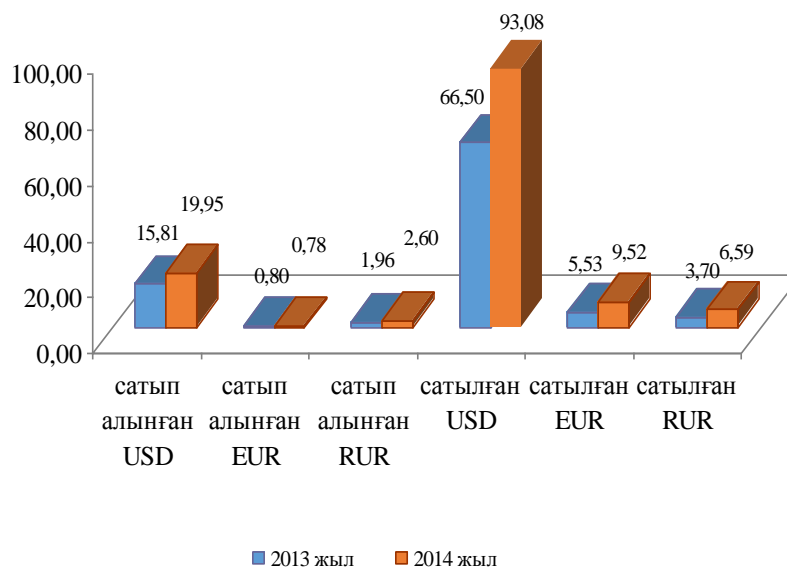
2- суреттен көретініміз, 2014 жылы облыстың айырбастау пунктерінің ақша айналымы 2013 жылмен салыстырғанда 41,18% өскен. Сонымен бірге, УБ филиалдары айырбастау пунктерінің ақша айналымы 26% және УҰ айырбастау пунктерінің ақша айналымы 44% өскен. Жалпы алғанда облыстағы ақша айналымының негізгі үлесі УБ филиалдары айырбастау пунктерінің үлесіне тиесілі, ол 2013 жылы 88%, ал 2014 жылы 92% құрады. Жоғарыда айтылғандардан байқайтынымыз, Банктер қолма-қол шетел валютасының жеткілікті көлемімен қамтамасыз етілген және қолма-қол шетел валютасымен жасалатын операциялардың басым бөлігі банктердің айырбастау пунктері арқылы жүргізіледі. [3, 4]

2013 жылмен салыстырғанда ақша айналымының 2014 жылы өсуін мынадай факторлармен байланыстыруға болады:

- 1) халықтың арасында дүрбелең туғызған бірнеше банктің банкрот болуы туралы ақпараттық қауесеттер;
- 2) ұлттық валютаға қатысты құнсыздануды күту;
- 3) 2014 жылғы қараша айындағы Ресей рублінің құнсыздануы.

3 суретте Жамбыл облысы айырбастау пунктерінің қолма-қол шетел валютасын сату және сатып алу көлемі, шетел валюталары кесінінде берілген.

**2013-2014 жылдардағы Жамбыл облысының айырбастау
пунктерімен қолма-қол шетел валютасын
сату/сатып алу (млрд. теңге)**

Мәлімет көзі: Ұлттық Банк Жамбыл филиалының 2013-2014 жылдардағы айырбастау пунктерінің қолма-қол шетел валютасын сату/сатып алу туралы есебі.

3-суреттен көретініміз, АҚШ долларын сату және сатып алу операцияларының көлемі басқа шетел валюталарын айырбастау операциялары көлемімен салыстырғанда анағұрлым жоғары. 2013 жылы АҚШ долларын сатып алу операцияларының үлесі шетел валюталарын сатып алу операцияларының жалпы көлемінің 85%, 2014 жылы 86% құрады. АҚШ долларын сату операцияларының үлесі сәйкесінше 88% және 85,2% құрады. Осылайша, Жамбыл облысының валюта нарығында АҚШ доллары ең сұранысқа ие шетел валютасы болып табылады. [3, 4]

Айырбастау пунктерінің қызметін бақылау мақсатында, Филиал УҰ мен УБ филиалдарының Қазақстан Республикасының валюталық заңнамасы, бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік заңнамасы, сондай-ақ қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы заңнама талаптарын сақтауына тұрақты түрде тексерулер жүргізеді.

Филиал 2013 жылы 17 тексеру жүргізді, 2014 жылы тексерулер саны 34¹ құрады. 2014 жылы тексерулер санының өсуі «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» ҚР Заңының 32 бабымен көзделген арнайы валюталық режимнің енгізілуімен байланысты болды. [5]

УБ филиалдары мен УҰ айырбастау пунктері жүргізетін қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операциялары бойынша алып сатарлыққа жол бермеу мақсатында Ұлттық Банктің Басқармасы 2014 жылғы 11 ақпанда №18 «Айырбастау пунктері арқылы жүргізілетін операциялар бойынша АҚШ долларын және еуроны

¹ «Экспорттық-импорттық валюталық бақылау нәтижелерін жинау және талдау» ААШЖ деректері бойынша.

теңгеге сатып алу бағамының сату бағамынан ауытқу шектерін белгілеу туралы» қаулыны қабылдады. Осылай, 2014 жылдың ақпан айында Филиал 18 жоспардан тыс тексеру жүргізді, соның нәтижесінде сатып алу бағамының сату бағамынан ауытқу шектерін бұзудың 4 фактісі анықталды, төрт УБ қатысты әкімшілік айыппұл салу түрінде әкімшілік жаза шаралары қолданылды. Жалпы алғанда УБ филиалдары мен УҰ айырбастау пунктерінің қызметін тексерулер нәтижесі бойынша лицензияның іс-әрекетін тоқтату немесе оны қайтарып алатындай бұзушылықтар анықталған жоқ. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2012 жылғы №250 қаулысымен бекітілген Банктердің және банктік операциялардың жекеленген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардың үй-жайларын жайластыру және күзетін ұйымдастыру ережесінің талаптарын бұзушылықтар анықталған жоқ.

Филиал облыстың валюталық нарығындағы жағдайды күнделікті қадағалап отырады. Тәулік бойында жұмыс істейтін айырбастау пунктеріне, олардың Тараз қаласында орналасқан жерлеріне бару арқылы түнгі уақытта мониторинг жүргізілді. Валюта бағамдарының мониторингі нәтижелері ҚР Ұлттық Банкінің орталық аппаратына және жергілікті атқарушы органдарға жолданады. Филиал жүргізген шұғыл мониторинг нәтижесі бойынша АҚШ доллары бойынша ең жоғары сату бағамы 186,53 теңге деңгейінде, еуро бойынша 202,65 теңге деңгейінде тіркелген. АҚШ долларын теңгеге сату және сатып алу бағамдары айырбастау пунктерімен ішкі валюталық нарықтағы операцияларға арналған Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен мәлімденген шектер ауқымында белгіленеді. Жамбыл облысының айырбастау пунктеріндегі АҚШ долларын сату бағамы мен сатып алу бағамдары арасындағы айырмашылық 2 теңгеден, еуро бойынша 3 теңгеден аспайды. [6]

Филиалға УҰ мен УБ филиалдырының айырбастау пунктерінің қызметіне қатысты шағымдар түскен жоқ.

Қорыта келе, УҰ мен УБ филиалдарының айырбастау пунктері қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын Қазақстан Республикасы заңнамаларымен белгіленген нормаларды сақтай отырып жүргізетінін атап айтқым келеді. Өз кезегінде, Филиал бақылауды тиісті деңгейде тұрақты түрде қамтамасыз етуі арқылы Жамбыл облысының айырбастау пунктерінің валюталық заңнаманы бұзбай жұмыс істеуіне мүмкіндік жасайды.

Әдебиеттердің тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2014 жылғы 16 шілдедегі №144 қаулысы «Қазақстан Республикасында қолма-қол шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қағидалары»;
2. «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Жамбыл филиалы туралы ереже;
3. ҚР Ұлттық Банкі Жамбыл филиалының 2013-2014жж айырбастау пунктерінің қолма-қол шетел валютасын сатып алу/сату туралы есебі;
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің ресми интерне-ресурсы «www.nationalbank.kz»;
5. «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» 2005 жылғы 13 маусымдағы №57-III ҚР Заңы;
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2009 жылғы 16 шілдедегі №63 қаулысы "Қызметінің айрықша түрі шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру болып табылатын заңды тұлғалардың жарғылық капиталының ең аз мөлшері туралы".

Қарағанды облысында қолма-қол жасалмайтын төлемдер рыногінің дамуының ағымдағы жағдайы және оның даму келешегі.

Зейрденова Ә.Б. – «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Қарағанды филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы.

Төлем карточкасы түрлі қызмет көрсетулердің спектрімен қамтамасыз ететін және түрлі карталық бағдарламалардың әжептәуір санын ұсынатын құрал.

Төлем карточкаларының нарығын дамыту облыстағы төлем жүйелерінің басымды бағыттарының бірі болып табылады. Микропроцессорлық технологиялар негізінде төлем карточкаларының банкаралық ұлттық жүйесін құрудың және дамытудың басты міндеттерінің бірі қолма-қол ақша айналымының айтарлықтай көп көлемін қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулардың түріне аудару болып табылады.

Төлем карточкаларының нарығы қаржы секторының болашақ бағыттарының бірі бола отырып, тиімді қарқынмен дамуды одан әрі жалғастырып, біздің өміріміздің бір бөлігі болып келеді.

Төлем карточкаларының тез таратылуы, олардың есеп айырысудың құралына айналуы, олардың тұрғындардың арасында таратылуының өсуі есеп айырысудың бұл түрінің тиімділігінің куәсі болады және қаржы нарығының дамуының күшті ынталадыруы болып табылады.

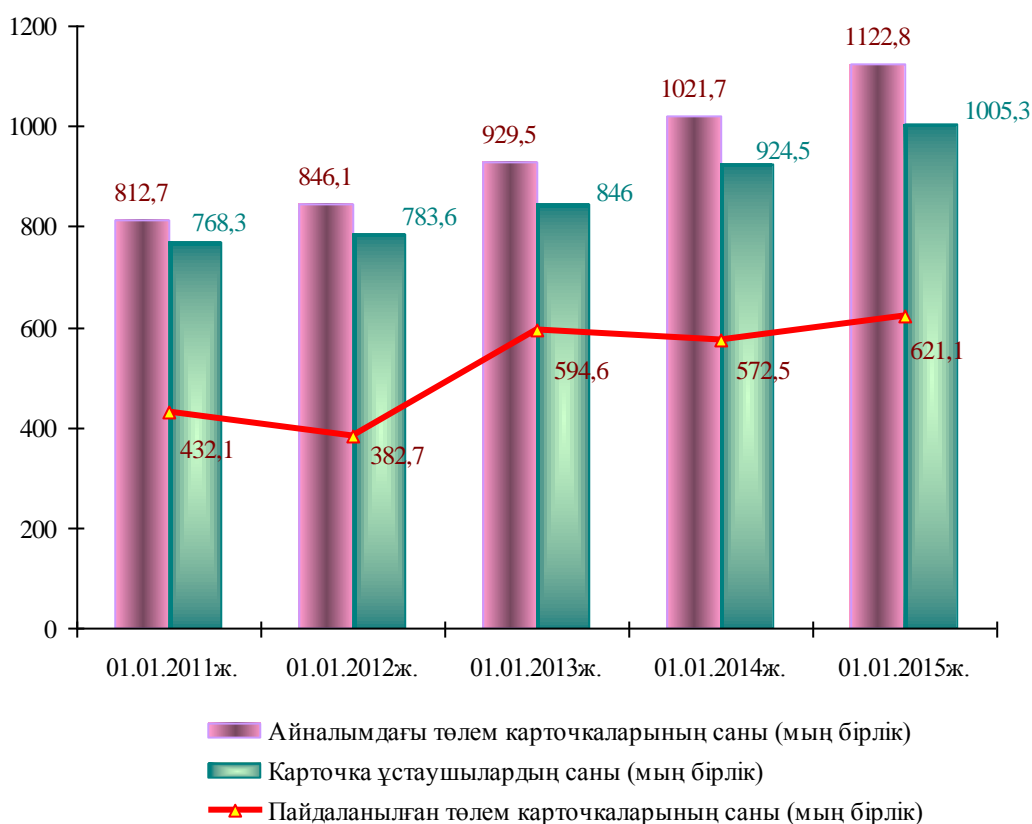
Қолма-қол жасалмайтын төлемдер нарығының көрсеткішін талдау нәтижесінде, соңғы 5 жылда аймақта тұрақты өсу динамикасы анық байқалды, бұл Қарағанды облысының карточка нарығының ілгерілемелі дамуын куәландырады.

Яғни, 01.01.2015ж. жағдай бойынша төлем карточкаларының саны 1122,8 мың бірлікті құрады, ол 2011 жылдың тиісті мерзімінің деңгейінен 38,2% асып түскен [1].

Есеп беру күніне карточкаларды ұстаушылардың саны 1005,3 мың адамды құраған, пайдаланылған төлем карточкаларының саны – 621,1 мың бірлік (01.01.2011 ж. салыстырғанда өсу 31,0% және 43,7% құрады) [1].

Айналымдағы осы өнімнің санының артуын талдай отырып, «төлем карточкаларын пайдалану» сияқты маңызды көрсеткіштің төмендегенін және есеп беру күніне айналымдағы карточкалардың жалпы көлемінен 55,3% құрағанын атап өту қажет, бұл олардың сапалы өсуінің беталысы туралы куәландырады. Банктер пластикалық карталарды төлем құралы ретінде қолданатын ұстаушыларға ғана береді (1 сурет).

Банктердің аймақта тарататын карточкаларының саны

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Осы өнім нарығының дәрежесі, олардың тармақтанған қызмет көрсету желісінің бар болуынан тәуелді болып келеді.

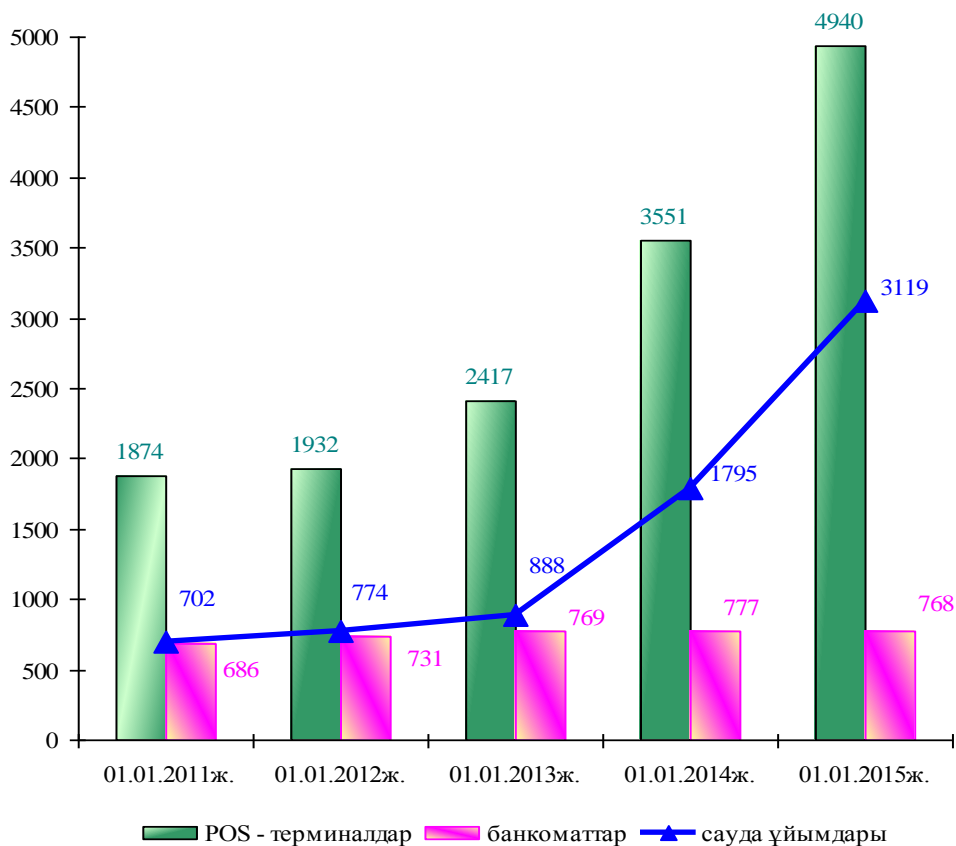
Қолма-қол жасалмайтын есеп айырысулардың жандануы көбінесе «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде дара кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 29.12.2012ж. № 1743 қабылданған қаулысымен байланысты болды (бұдан әрі – № 1743 қаулы), олар төлем карточкаларын қабылдау желісінің дамуына жағымды әсерін тигізді [2].

Қазіргі уақытта «Жекелеген қызмет түрлерінің және төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдықты (құрылғы) қолдану тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 29.12.2014ж. № 1147 қаулысы жасалып қабылданды, бұл еліміздегі төлем карточкаларының одан арғы дамуына және кең қолданылуына мүмкіндік береді [3].

POS-терминалдардың саны 2,6 есеге өсіп, 4940 жеткен, банкоматтардың саны 12%-ға, 686- дан бастап 768- ге өскен.

Орнатылған POS-терминалдардың саны (7,9%) бойынша Қарағанды облысы Алматы қаласы мен Астана қаласынан кейін 3 орынға ие (2 кесте).

Төлем карточкаларына қызмет көрсетуге арналған қондырғылардың саны туралы мәлімет

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Облыста 01.01.2015ж. 1 POS-терминалға 279 тұрғыннан келді, 1 банкоматқа – 1794 тұрғын [4].

Орнатылған банктік дүңгіршектердің саны бойынша Қарағанды облысы Алматы қаласынан кейін 2 орында тұр, олардың үлес салмағы 11,5% (173) құрайды.

01.01.2015ж. бойынша жалпы орнатылған төлем терминалдары көлеміндегі төлем терминалдарының үлесі еліміз бойынша 10,6% (1294 дана) құрады.

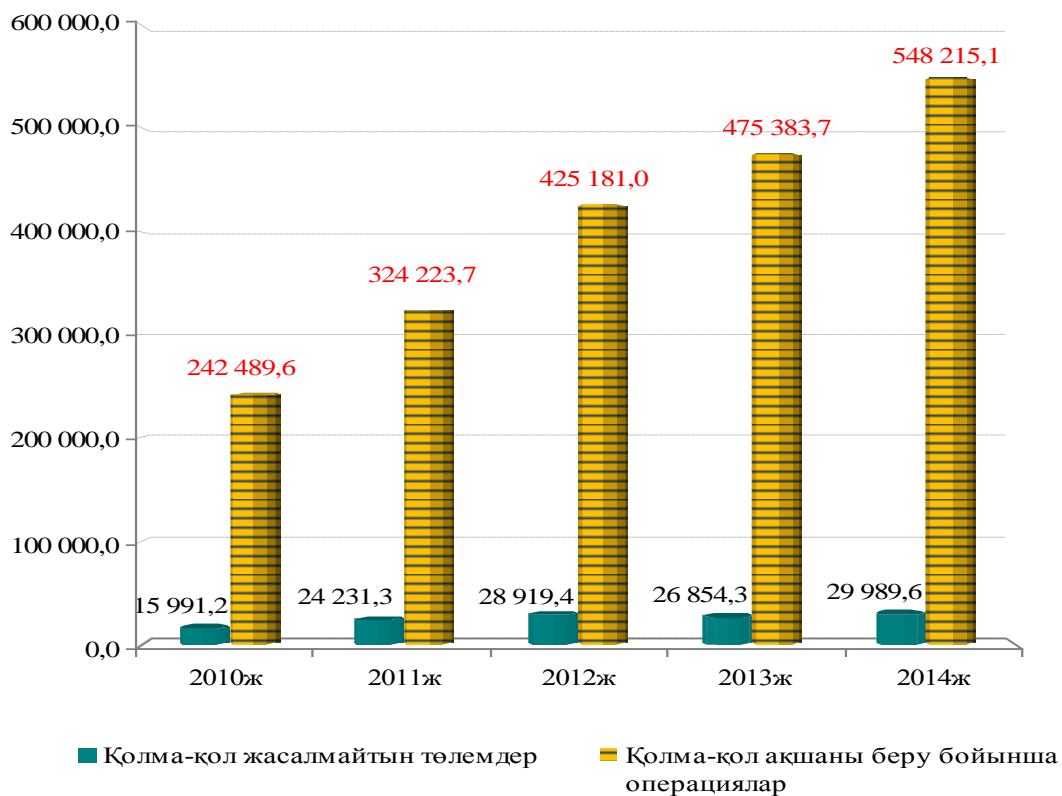
Банк филиалдарының эквайрингтік қызмет көрсету шартын жасасқан кәсіпкерлердің саны есеп беру күніне 4,4 есеге артып, 3119 жеткен.

Қолма-қол жасалмайтын төлемдердің саны 2,5 есеге артып, 90,4 мыңнан 227,4 мың транзакцияға дейін, пайдаланылған қаражаттардың сомасы 2,2 есеге 2959,1 млн. теңгеге дейін артқан. Бұл ретте, қолма-қол қаражаттарды беру операциялары бойынша транзакциялардың саны 45,8% -ға және сомасы бойынша 2,2 есеге өскен (3 сурет).

Төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдер сомасының өзгеру динамикасы

(млн. теңге)

Деректеме: Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі.

Жоғарыда келтірілген кестеде көрсетілгендей жүргізіліп жатқан қолма-қол жасалмайтын төлемдердің көлемі айтарлықтай төмен, өйткені тұрғындардың тарапынан осы төлемдерге деген сенімсіздіктері бар және сауда кәсіпорындары басшыларының оларды жүргізуге деген мүдделері төмен.

Қарағанды филиалы жоғарыда жүктелген өкілеттіктер негізінде аймақта төлем карточкаларын пайдалану бойынша түсіндіру жұмыстарын жүргізеді.

Филиал облыста қолма-қол жасалмайтын төлемдердің жүйесін дамыту мәселелері бойынша мүдделі мемлекеттік және жергілікті атқару органдарымен, банк басшыларымен, сауда және сервистік кәсіпорындармен және тұрғындармен мәжілістер өткізеді.

Мұндай мәжілістер 2014 жылдың екінші жарты жылдығында Жезқазған қаласында, Сәтпаев қаласында, Балқаш қаласында және Қарқаралы ауданында өткізілген, мәжілістерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, қолма-қол есеп айырысуларды жүзеге асыру үшін POS – терминалдарды пайдалану бойынша, ағымдағы жағдайы және оның даму келешегінің мәселелері талқыланды.

Бұқаралық ақпарат құралдарында мақалаларды жариялау, телеарналарда түсінік беру арқылы төлем карточкаларын пайдалану мәселелері, кәсіпкерлік субъектілерге тауарлар мен қызмет көрсетулердің төлемдеріне төлем карточкаларын қабылдаудан бас тартқандары үшін белгіленген жауапкершілік туралы ақпараттық-түсіндіру жұмыстары жүргізіледі.

2014 жылы ақпараттық және түсіндіру сипатындағы 12 мақала жарияланды. «5 канал», «31 канал» ЖШС телевизиялық арналарының «Жаңалықтар-Новости» ақпараттық бағдарламасына сұхбат берілді.

Филиал ай сайын екінші деңгейдегі банк филиалдарымен эквайрингтік қызмет көрсету шартын жасасқан кәсіпорындарға зерттеулер жүргізеді. Өткен жылы кассирлердің тауарлар мен қызмет көрсетулерге есеп айырысуларды жүзеге асыруда төлем карточкаларын қабылдауларына зерттеулер жүргізілді, 270 кәсіпорын зерттелді. (2013 ж. – 252).

Жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде филиал қызметкерлері сауда пунктері кассирлерінің сауда орындарында орнатылған POS-терминалдарға қарамастан төлем карточкасын қабылдаудан бас тартқандығы туралы 2 факті анықтады.

Осы фактілер бойынша филиал «Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне сәйкес Қарағанды облысы бойынша Экономикалық және сыбайлас жемқорлықпен күрес департаментіне тиісті шара қолдану үшін хаттар жіберді [5].

Осылайша, қолма-қол жасалмайтын төлемдердің рыногін дамыту көлеңкелі экономиканың деңгейін төмендетіп қана қоймай, сонымен қатар, сауданың белсенді дамуына себепші болады. Төлем карточкалары арқылы қолма-қол жасалмайтын төлемдердің санын арттыру сауда ұйымдарына (қызмет көрсетуші) сатып алушылардың санын және айналым көлемін арттыруға, қолма-қол ақшаларды сақтау, өңдеу және тасымалдау шығындарын азайтуға, барлық жүзеге асырылатын төлем операцияларының есебін жүргізу және бақылау жасау сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Әдебиеттердің тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банктің ресми интернет-ресурсы, «Төлем карточкалары» бөлімі;

2. «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезінде дара кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметін жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға міндетті жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсандағы № 1743 қаулысы;

3. «Жекелеген қызмет түрлерінің және төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдерді қабылдауға арналған жабдықты (құрылғы) қолдану тізбесін бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 29 қазандағы № 1147 қаулысы;

4. Қарағанды облысы Статистика департаментінің ресми интернет-ресурсы (www.karaganda.stat.kz);

5. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 30 қаңтардағы № 155-II Кодексі.